

De verdwenen
loop van de Dommel
en de Dieze tussen
Sint-Michielsgestel
en 's-Hertogenbosch

▼ 1. De witte boerderij op de voorgrond staat op de locatie van voormalig kasteel Oud-Herlaar. Aan de andere kant van de inmiddels gekanaliseerde Dommel staat kasteel Maurick, Martien van Asseldonk.

Inleiding¹

Ferdinand Smulders schreef in 1948 dat de scheepvaart op de Dommel vanaf Sint-Michielsgestel naar 's-Hertogenbosch niet over de huidige Dommel ging, maar over een verdwenen rivierarm verder naar het oosten, de latere Pettelaarse Vaartgraaf.² Smulders wordt bijgevallen door Hoogma en Steketeer (1996) die in hun grondige studie naar de waterstaatkundige situatie in en om 's-Hertogenbosch ook schrijven dat de Dommel eertijds daar liep. De huidige Dommel tussen Vught en 's-Hertogenbosch zou toen nog slechts “een riviertje” zijn.³ Van Genabeek (2019) heeft het over twee hoofdstromen van de Dommel, een westelijke en een oostelijke, waarvan de oostelijke tak in de dertiende eeuw vermoedelijk nog functioneer-

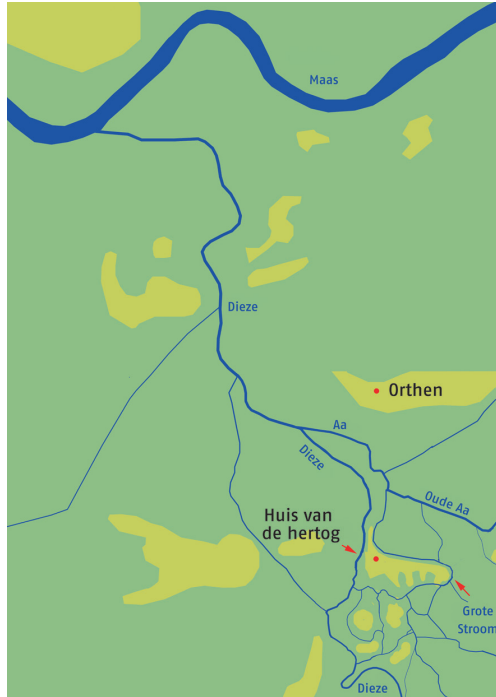
de.⁴ Er is dus enige consensus over deze voorstelling van zaken. Toch roept dat een vraag op. Als het waar is, waarom werden de burchten Oud-Herlaar en de voorganger van Maurick in de Middeleeuwen dan langs de huidige Dommel gebouwd en niet langs de door genoemde auteurs voorgestelde oostelijke rivierarm? Reden om er eens goed naar te kijken. In dit hoofdstuk behandelen we de loop van de Dieze en Dommel ten noorden van Sint-Michielsgestel in vier delen, waarbij we vanaf het noorden naar het zuiden gaan. Eerst beschrijven we kort de Dieze ten noorden van 's-Hertogenbosch. Daarna lichten we achtereenvolgens de situatie in het Bossche Broek en het Dooibroek toe. Tot slot bespreken we de situatie bij kasteel Nieuw-Herlaar. We sluiten af met een samenvatting.

De Dieze

Abbeelding 2 is een reconstructie van de loop van de rivieren in circa 1185 bij en ten noorden van de latere stad 's-Hertogenbosch.⁵ De omgeving van de latere stad was een deltagebied, waar een aantal beken en rivieren samenvloeiden en zich afsplitsten. Onze kennis van de waterstaatkundige situatie en hoe deze zich ontwikkelde is nog lang niet volledig. De Dieze stroomde ten westen van een huis dat de hertog van Brabant niet lang daarvoor had laten bouwen. Nabij die plek werd handel gedreven. Verder naar het noorden stroomde de Dieze uit in de Maas. Tussen ongeveer 1202 en 1222 werd de eerste stadsmuur gebouwd, mogelijk als opvolger van een aarden omwalling, met om de muur een verdedigingsgracht, zie onderstaande afbeelding.⁶ Tussen 1275 en 1375 is het gebied dat omsloten werd door stadsmuren fors uitgebreid.⁷ De scheepvaart vanaf de hoofdstad ontwikkelde zich voornamelijk via de Dieze, de Aa en wat nu bekend staat als de Dommel. De Dommel en de Aa stroomden in de zestiende eeuw bij respectievelijk de Grote en Kleine Hekel onder de tweede stadsmuur door. Bij de Sint-Corneliushekel en de Kruisbroedershekel stroomde ook water de stad binnen.⁸

De Dieze tussen de stad en de Maas verzandde voortdurend. De belangrijke handelsbetrekkingen met gebieden buiten het hertogdom Brabant via de Maas en de Rijn werden hierdoor bedreigd. Volgens Hoogma en Steketeer werd tussen 1441 en 1449 een nieuw vaargedeele aangelegd ten zuidwesten van de bestaande hoofdstroom. Zij achten het mogelijk dat hier en daar de westelijke rivier werd verbreed en verdiept. In onze visie gaat het om de oude loop van de Dieze, zie hierna. De Dieze werd tot aan de Maas plaatselijk op de juiste

◀ 2. Reconstructie van de loop van de rivieren bij en ten noorden van de latere stad 's-Hertogenbosch omstreeks 1185. Voor de situatie ten zuiden van het huis van de hertog van Brabant lopen we vooruit op wat verderop in de tekst wordt behandeld, Martien van Asseldonk.

breedte en diepte gebracht.¹⁰ Vanaf de zestiende eeuw werd de Dieze tussen 's-Hertogenbosch en de Maas geregeld op kosten van de stad uitgebaggerd. In 1587 werd aan de mond van de Dieze het fort Crèvecoeur gebouwd. Een keersluis in de Dieze ten zuidwesten van het fort maakte het mogelijk in tijden van oorlog het gebied rondom Den Bosch te inunderen. Om te voorkomen dat de afsluiting van de Dieze de scheepvaart zou stagneren, werd in 1613 een aftakking van deze rivier door het fort geleid.¹¹ Ook in 1851 en 1852 werden enkele verbeteringen uitgevoerd aan de aansluiting van de Dieze op de Maas.¹²

▶ 3. Legenda: 1: oudste stadsmuur van 1202-1222, 2: uitbreiding in 1275-1375, 3 en 4: latere laatmiddeleeuwse uitbreidingen, Martien van Asseldonk. De haven ligt tussen C en D binnen de eerste stadsmuur.⁹

► 4. Reconstructie van de loop van de rivieren bij en ten noorden van de latere stad 's-Hertogenbosch omstreeks 1650, Martien van Asseldonk.

De naam Dieze werd eertijds ook ten zuiden van 's-Hertogenbosch gebruikt. We geven enkele voorbeelden. In 1498 kreeg het Karthuizerklooster te Vught visrechten “inden Dommele off Diese”.¹³ En in 1523-1556 liep de grens tussen de Petrus- en Lambertusparochies van Vught tot de “stroom van den Diesen”.¹⁴ Ook bij Oisterwijk heette deze rivier de Dieze. In een privilege van Oisterwijk uit 1355 betreffende de markten is de voorwaarde opgenomen: “dat sij de stroom van der rivieren geheten die Diese tussen die Bosche ende Oisterwijk doen ruijmen ende openhouden”.¹⁵ Het keurboek van Oisterwijk uit 1509 schrijft voor: “desgelijcx sal men oyck ruymen ende

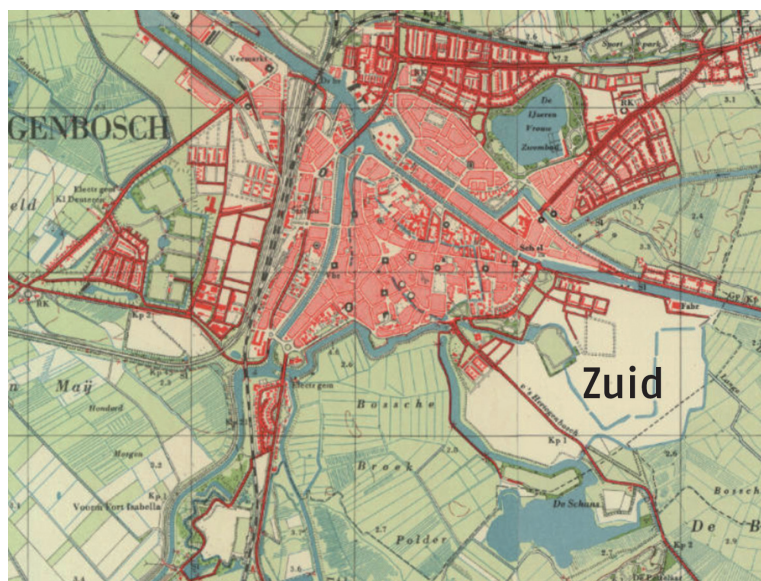
op de voirs[creven] wyde houden de Diese van Oysterwyck tot [Moer]Gestel toe ende oyck den Molenstroom”.¹⁶ De oudste vermelding van de naam Dieze vindt men in de schenking van Willibrordus aan de abdij van Echternach in 726-727, waaronder het landgoed genaamd Diessen in de gouw Texandria aan de rivier de Dieze.¹⁷ De rivier die bij Reusel ontspringt en via Diessen en 's-Hertogenbosch naar de Maas stroomt werd eertijds over de gehele lengte de Dieze genoemd (zie hoofdstuk 9 afbeeldingen 2 en 3). Op de kaarten van de grondheerlijkheid Herlaar (1737), de heerlijkheid Vught (1754) en de heerlijkheid Sint-Michiëlsgestel (1769) heet de rivier bij Vught geen Dieze meer, maar Dommel.¹⁸ Tegenwoordig wordt de naam Dieze alleen nog gebruikt voor de rivier tussen 's-Hertogenbosch en de Maas en de Binnendieze binnen de stadsmuren. In dit hoofdstuk gebruiken we voor deze rivier ook voor het traject ten zuiden van 's-Hertogenbosch de naam Dieze.

Waterstromen en scheepvaart door het Bossche Broek

De laaggelegen natte gronden direct ten zuiden van 's-Hertogenbosch worden het Bossche Broek genoemd. In het midden van de twintigste eeuw viel het oostelijke deel van het Bossche Broek ten prooi aan de uitbreiding van de hoofdstad met de wijk Zuid (afbeelding 5).

De waterlopen in het Bossche Broek

Karel Leenders acht het mogelijk dat zich bij Ruimel een arm van de Dommel afsplitste en verder stroomafwaarts door het Bossche Broek liep, zoals getekend op afbeelding 6. Leenders baseert zich op de hoogtekaart van dit gebied en een grote dosis ervaring.¹⁹ Hij plakt geen datum aan

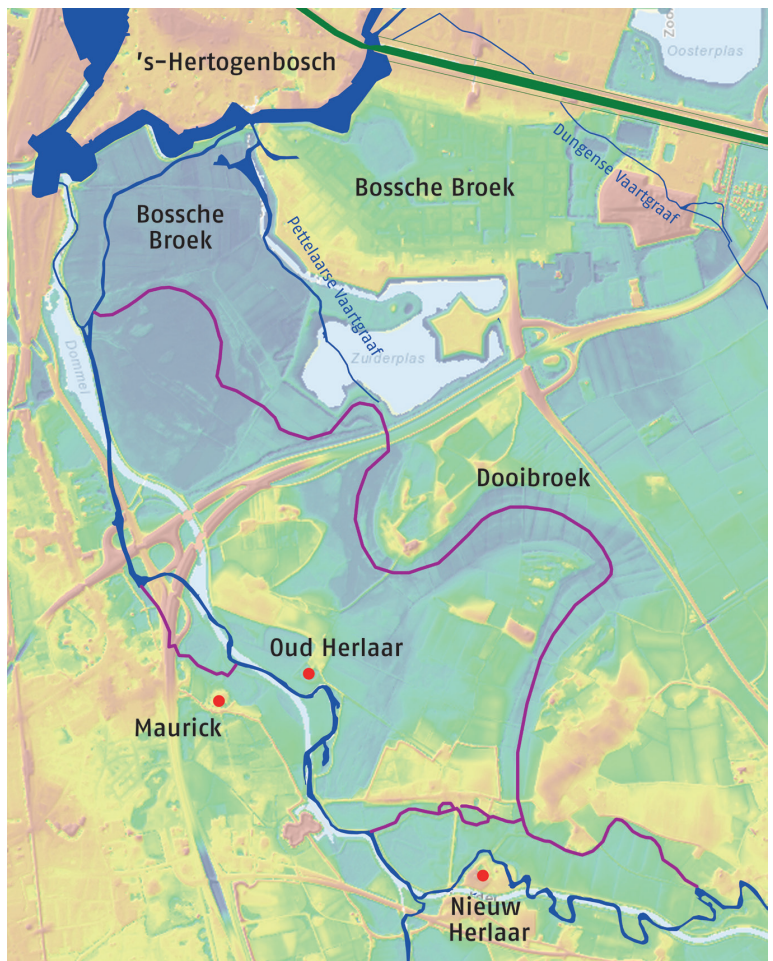

◄ 5. 's-Hertogenbosch en het Bossche Broek op de topografische kaart van 1956. De aanleg van de wijk Zuid is in volle gang.

zijn reconstructie. Het probleem met het Bossche Broek is dat in de omgeving van de stad hoogten zijn afgegraven om daarmee de stad op te hogen en ook om een vlak terrein te creëren, zodat de vijand zich niet kon verschuilen en deze vanaf de stadswallen kon worden beschoten. Door de eeuwen heen werd op diverse plaatsen in het Bossche Broek stadsafval gedumpt. Ook werd in 1941 en 1942 54 hectare van het noordwestelijke deel van het Bossche Broek net ten zuiden van de stadsgracht opgehoogd met baggerspecie uit de Dommel.²⁰ Het reconstrueren van een waterloop aan de hand van de hoogtekaart lijkt voor het Bossche Broek op het eerste gezicht een nogal hachelijke zaak. Gelukkig is er een bron die ons verder helpt.

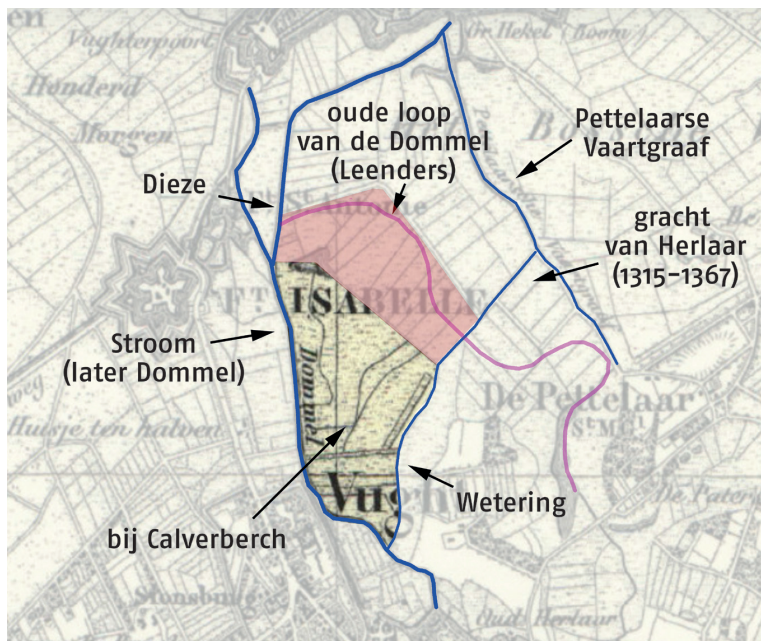
In 1367 verklaarde het bestuur van 's-Hertogenbosch dat een gebied ten oosten van de Stroom (de oude naam voor de huidige Dommel direct ten noorden van het centrum van Vught), 'bij Calverberch' genoemd, aan de inwoners van Vught toebehoort.²¹ Uit de verklaring blijkt dat de percelen direct ten noordoosten van de grens met 'bij Calverberch' (rood op afbeelding 7) kort vóór 1367 door de stad waren uitgegeven. Dat betekent dat daar toen geen rivier stroomde. Wel kan er een verlande rivierarm gelegen hebben.

Dat we daar sericus rekening mee moeten houden, blijkt uit een recente satellietfoto. Daarop zijn op de door Leenders aangegeven plaats afwijkende vegetatie en laagtes met water te zien. Deze wijzen op een verdwenen rivierbedding (afbeelding 8).²⁴ Als we inzoomen op de hoogtekaart zien we hetzelfde traject weer terug als een laaggelegen strook (afbeelding 9). Op de kadastrale kaart van 1832 heet het gebied dat kort voor 1367 werd uitgegeven

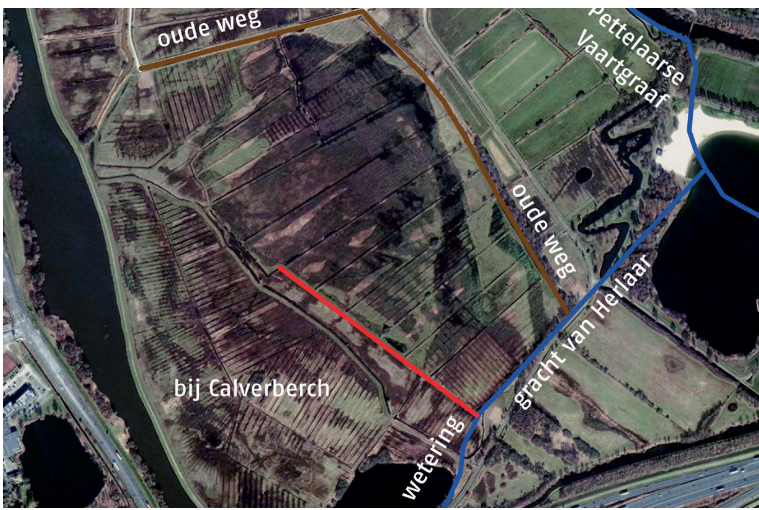

'De Lange Kampen' (afbeelding 17). De perceelsgrenzen op De Lange Kampen zijn ook nu nog aanwezig in de vorm van sloten. Deze verkaveling bestond in 1367 grotendeels al. Dit betekent dat hier na 1367 geen donken afgegraven zijn en dat de hoogtekaart van dit gebied ons iets kan leren over de Middeleeuwen. Maar niet alle structuren zijn Middeleeuws. Zo is op de luchtfoto een aantal

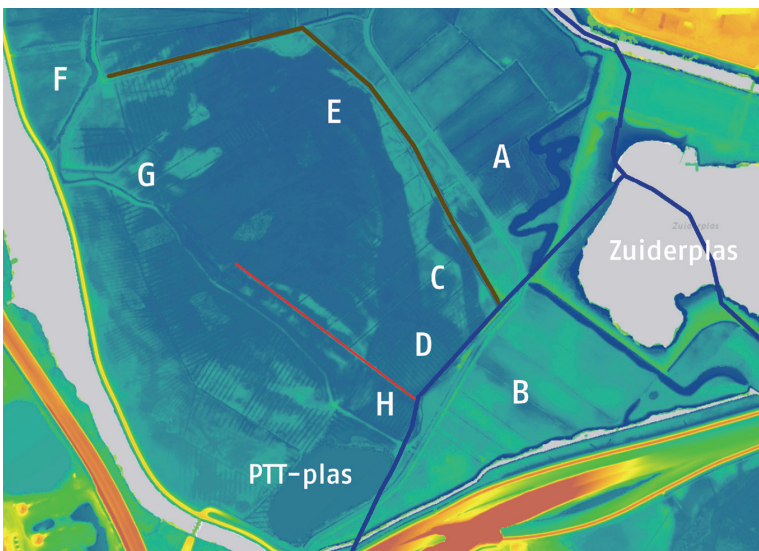
▲ 6. De waterlopen en rivieren tussen Nieuw-Herlaar en 's-Hertogenbosch in 1832 zijn in blauw geprojecteerd op de hoogtekaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland van dit gebied. De paarse lijnen hebben betrekking op door Karel Leenders voorgestelde oude rivierlopen, Martien van Asseldonk naar een tekening van Karel Leenders.

◀ 7. Het kort voor 1367 uitgegeven gebied is rood gekleurd. In het stuk uit 1367 worden de namen 'bij Calverberch', 'Stroom' en 'Dieze' voor de aangegeven locaties vermeld, Martien van Asseldonk naar een tekening van Karel Leenders. Als ondergrond is de topografische kaart van 1851 gebruikt.²²

▲ 8. Op deze satellietopname van maart 2022 van een deel van het Bossche Broek zijn verkleuringen in de vegetatie te zien en laagtes gevuld met water op ongeveer de plaats van de door Leenders voorgestelde oude rivierloop.²³ Ter oriëntatie met afbeelding 7 is een deel van de grens met 'bij Calverberch' aangegeven met een rode lijn. De Pettelaarse Vaartgraaf, de gracht van Herlaar en de wetting zijn met een blauwe lijn aangegeven en een oude weg met een bruine lijn, Martien van Asseldonk.

▲ 9. Hetzelfde deel van het Bossche Broek als afbeelding 8 op de Actuele Hoogtekaart van Nederland, Martien van Asseldonk.

▶ 10. Topografische kaart van 1956 van een deel van het Bossche Broek met structuren die lijken te wijzen op vloeiweden.

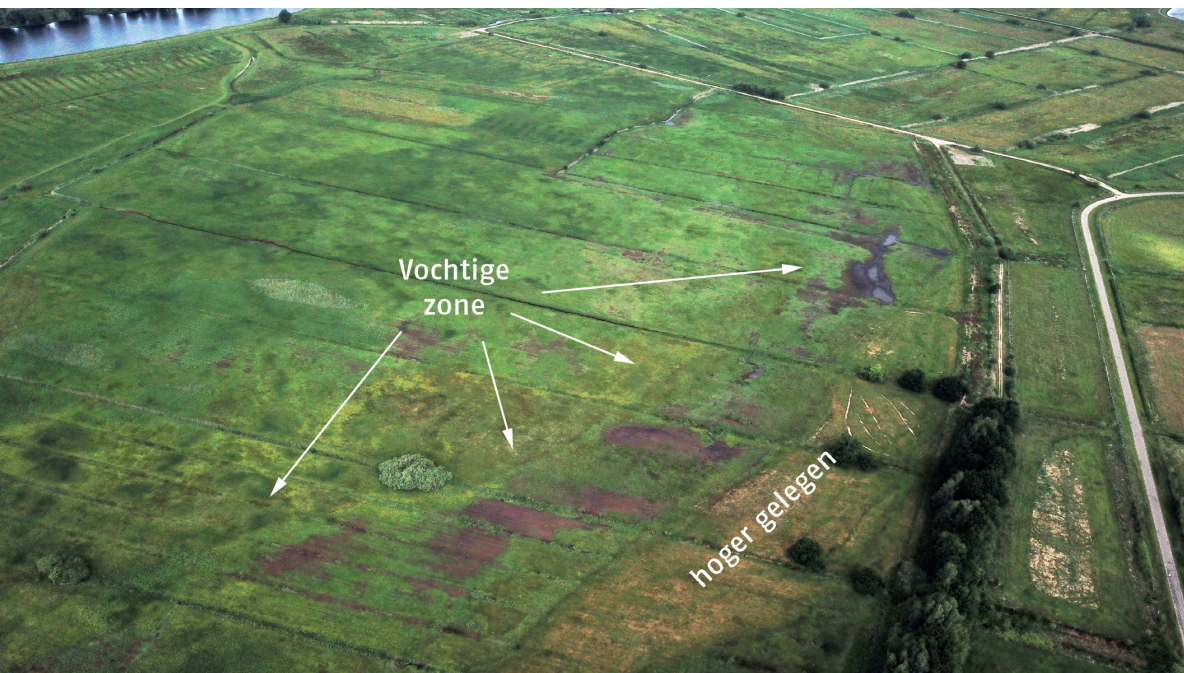

kort naast elkaar gelegen lijnen te zien. Deze staan ook getekend op de topografische kaart van 1956 (afbeelding 10). Het lijken vloeiwedenstructuren uit de twintigste eeuw. Volgens Bert van Polen bevloeden de boeren hun graslanden om te voorkomen dat in de winter de wortels van het gras bevroren. Daardoor groeide in de lente het gras sneller op en bovendien kregen op deze manier grasmat belagende organismen als ritnaalden, engelingen, veldmuizen en mollen geen kans.²⁵ Marcus van Gerwen benadrukte omstreeks 1623 de bemestende werking van rivierwater op de beemden.²⁶ Verder werd bij de aanleg van de Zuiderplas in de jaren vijftig van de vorige eeuw de loop van de Pettelaarse Vaartgraaf ingekort en gewijzigd.²⁷ Ook is bij punt A op afbeelding 9 een kronkelende rivier te zien. Die doet op het eerste gezicht oud aan, maar verschijnt pas in 1998 voor het eerst op de topografische kaart. Nieuw aangelegd dus.

De laagte bij B op afbeelding 9 lijkt wél heel oud. Deze laagte is vochtig en was bij een bezoek eind mei 2022 begroeid met een brede strook riet (afbeelding 11). Bij H lijkt de verlande rivierbedding aan te sluiten op een wetting die daar na de Middeleeuwen nog stroomde. Bij H ligt nu een waterplas. Deze zogenoemde PTT-plas werd in 1965 gegraven om zand te winnen voor de aanleg van het klaverblad bij Vught op de rijksweg van 's-Hertogenbosch naar Eindhoven. De naam herinnert aan het gebruik van de plas door de hengelsportvereniging van de PTT.²⁸ Wat verder stroomafwaarts vertakt de oude bedding zich in twee stromen, op afbeelding 9 aangegeven met C en D. Het spoor van bedding C houdt op aan de oude weg. Mogelijk vloede die waterloop eertijds verder door naar het noorden. Baaijens, Vander Molen en Geensen denken dat de laagte bij C aan weerszijde van de oude weg gegraven is. Dat zal wel kloppen voor het deel ten oosten van de weg, maar het meanderende verloop van de laagte ten westen van de weg wijst op een natuurlijke oor-

◀ 11. Droge gronden (links) en natte gronden (rechts) bij punt B op afbeelding 9, Martien van Asseldonk.

◀ 12. De verdwenen rivierbedding is op deze foto gemaakt op 27 mei 2022 te zien als een brede strook met andere vegetatie en enkele waterplassen. De bruine gebieden zijn modder zonder plantengroei. Rechts van de vochtige zone ligt een wat hogere zandrug, Martien van Asseldonk.

◀ 13. Een waterplas die ook te zien is op afbeelding 12. Op de achtergrond de Sint-Jan, Martien van Asseldonk.

zaak. Bovendien nemen zij niet in overweging dat hier een rivier gestroomd kan hebben. Zij schrijven de hoogteverschillen in het Bossche Broek bijna uitsluitend toe aan de stroming van uit de bodem opwellend kwelwater.²⁹ De weg buigt mee met de laagte D. De laagte waar Leenders de oude rivierarm projecteert heeft een afwijkende vegetatie en een zompige bodem (afbeelding 12). Bij E stond tijdens een bezoek op 27 mei 2022 water (afbeelding 13).

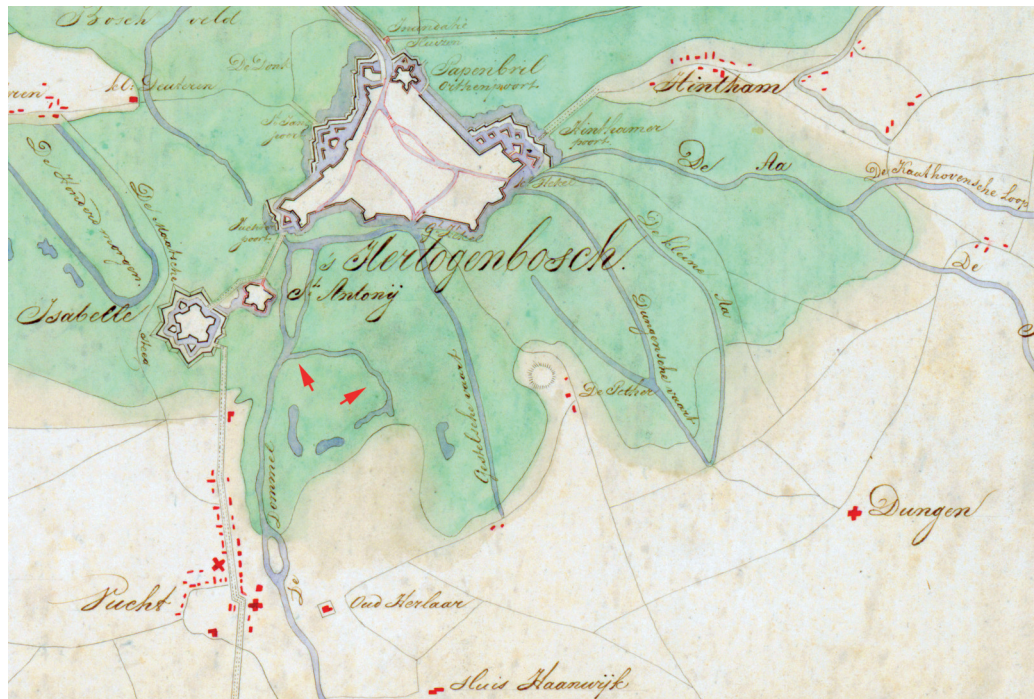
Ten noordwesten van E zijn de hoogteverschillen in het landschap op basis van de hoogtekartaart en satelietfoto moeilijker te interpreteren. Het gebied ten noorden van de oude weg tussen E en F heet op de kadasterkaart van 1832 'De Donken'. Donken waren zandige verhogingen in het landschap. Deze zijn in het verleden allemaal afgegraven om met het zand de stad te verhogen en om naderende vijanden beter onder schot te kunnen nemen. De hoogtekartaart helpt ons voor het gebied ten noorden van de oude weg dus niet verder. De aanwezigheid van die donken maakt wel aannemelijk dat de verdwenen rivier naar het westen afboog en dat de oude weg ook tussen E en F de verdwenen rivier volgde. Dat wordt ook gesuggereerd door een kaart uit 1815-1820 van de gebieden in de omgeving van 's-Hertogenbosch die onder water stroomden toen men de afvoer van het water belemmerde. Daaruit is af te leiden dat de verdwenen rivier in die tijd bij hoogwater zijn oude ware gezicht nog liet zien (bij de twee rode pijlen op afbeelding 14).

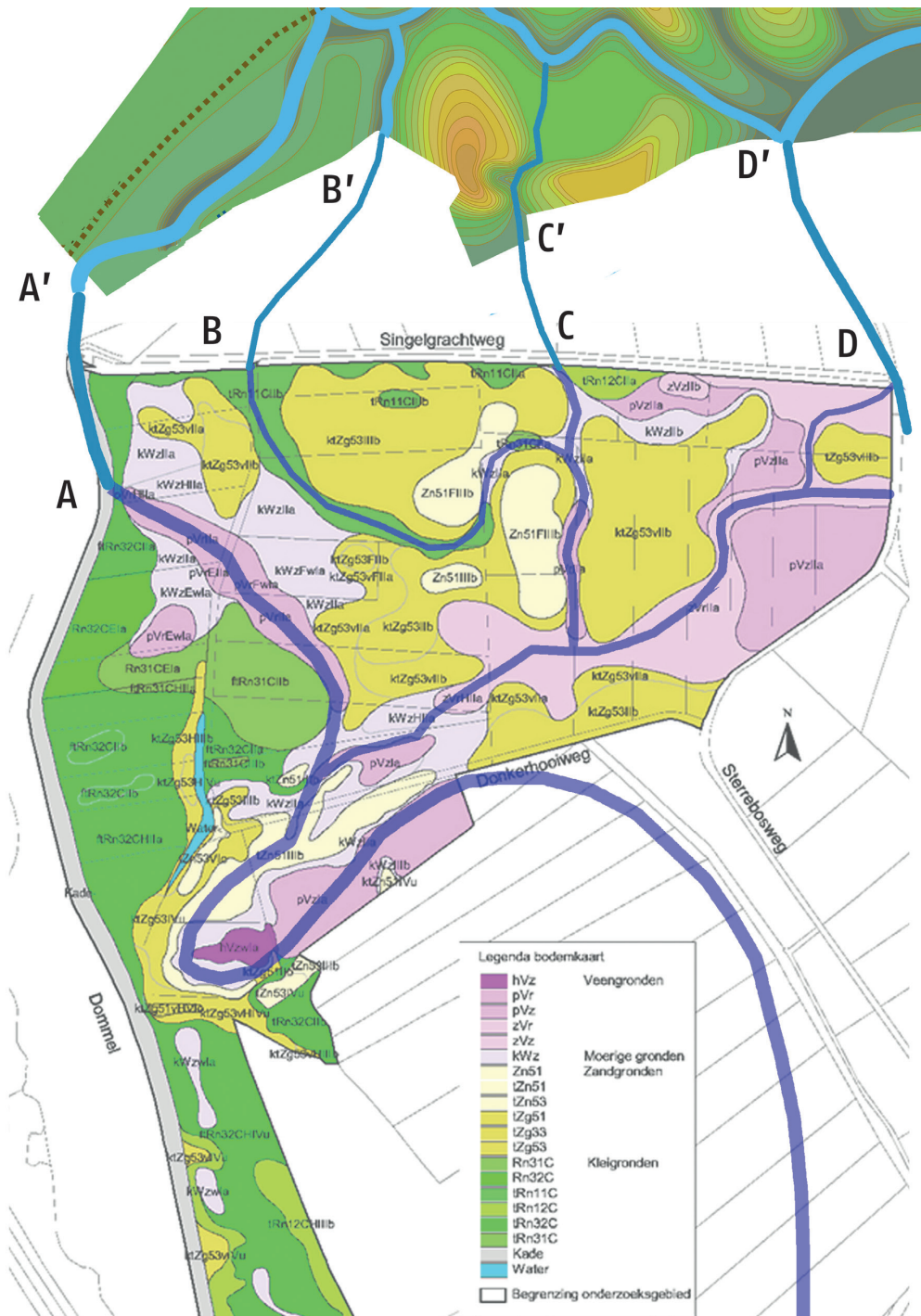
Bij F is de oude hoofdstroom van de Dommel (eertijds Dieze genaamd) te zien. De ongeveer

driehoekige vorm bij G is een relict van een oud verdedigingswerk, dat nog staat aangegeven op de topografische kaart van 1851 (afbeelding 7).

Op deze locatie wordt de ondergrond gevormd door klei en die heeft een wat stevigere structuur (afbeelding 15). Er is hier gegraven en dat maakt het moeilijk om op deze plek op basis van de hoogtekartaart de loop van de verdwenen rivierarm nauwkeurig te bepalen. Maar we krijgen steun van een recente kartering. In 2006 werd door Alterra een bodemkaart gemaakt van het gebied Bossche Broek Noord, die nuttige aanwijzingen geeft voor het verdere verloop van de verlande rivier (afbeelding 15).³⁰ We laten ons daarbij leiden door het veen. Veen ontstond veelal in vochtige depressies boven een laag leem. Leem liet water niet of heel slecht door, waardoor de afgestorven plantenmassa onder water bleef staan, niet verrotte en veen vormde. Veen kon ontstaan in verlande rivierdalen. Op andere plaatsen groeide veen bovenop een water afsluitende laag in een groter vlak gebied.³¹ Opvallend genoeg sloot de verdwenen rivier niet aan op wat tegenwoordig de Dommel heet. Vlak voor de huidige Dommel maakte zij een scherpe bocht om hierna naar het noordoosten verder te stromen. De smalle langgerekte strook die naar punt A op afbeelding 15 leidt, heeft het karakter van veenvorming in een beekdal. Bij punt A mondde die verdwenen waterloop uit in de rivier die later de Dommel genoemd zou worden. Of het veen in de richting van C en D ook wijst op een beekdal is minder duidelijk. Toch valt daar wel wat voor te zeggen, want op een kaart uit 1741 (afbeelding 16)

► 14. Uitsnede van een kaart van de omgeving van 's-Hertogenbosch met daarop in groen "de inundatie gesteld zijnde door dichtzetten van de sluizen binnen de stad, de buiten boom in der verdere polder sluiten hiertoe benodigd, benevens het leggen van den dam door de Dieze". BHIC, Toegang 343, Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant, inv. nr. 341, d.d. 1815-1820, maker onbekend.

◀ 15. De bodemkaart van het Bossche Broek Noord, gemaakt door Alterra, in 2006, gecombineerd met een deel van de gereconstrueerde hoogtekaart van 's-Hertogenbosch circa 1185 met daarop getekend een reconstructie van verdwenen waterlopen door Martien van Asseldonk.³²

staat de aansluiting van de waterloop naar C op de toenmalige Dommel nog getekend. Ook zijn op de kadasterkaart van 1832 zowel bij punt C als nabij punt D waterlopen getekend die dienden voor de plaatselijke afwatering, al lijken die lopen hier en daar later wel wat verlegd te zijn. Bij punt D sloot de waterloop aan op de latere Pettelaarse Vaartgraaf. Bovendien sluiten punten A, B, C en D mooi aan op de gereconstrueerde hoogtekaart en waterlopen binnen de latere stadsmuren op punten A', B', C' en D'. In de bodem van de voormalige waterloop naar B werd door Alterra klei aangetroffen en geen veen. De zandige ondergrond tussen de diverse waterlopen vormde de basis van afgegraven zandige hoogten, ofwel donken. Op

afbeelding 17 vatten we onze bevindingen tot nu toe samen op de kadasterkaart van 1832.

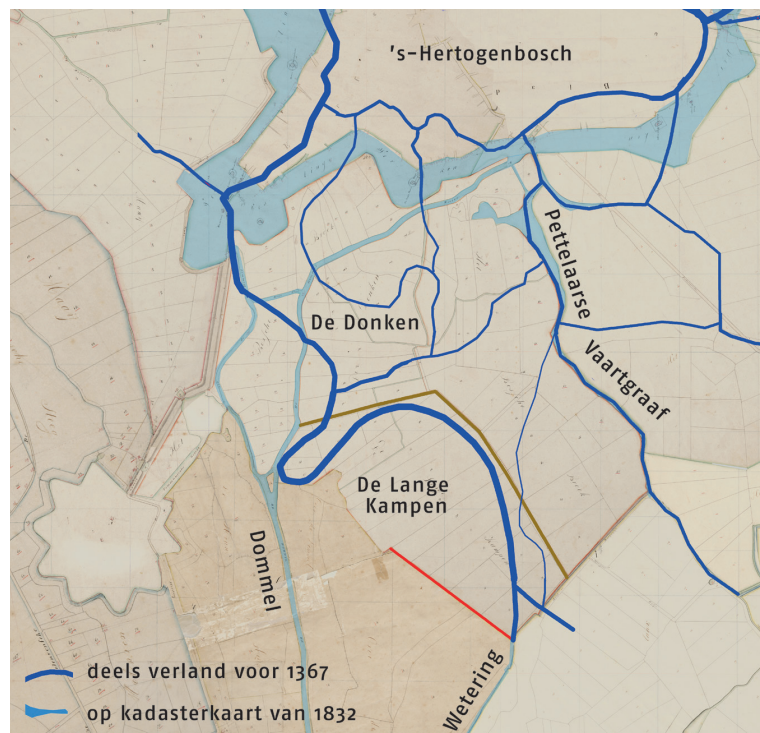
Waarom is de rivierarm door het Bossche Broek verdwenen en wanneer? Aan het einde van het laatste glaciaal, zo'n 11.700 jaar geleden werd de basis gelegd voor de huidige beekdalen door een interactie van wind, bodem en water.³⁵ Het kronkelige verloop van de Dommel en andere rivieren ontstond daarna door een wisselwerking tussen de samenstelling van de bodem en de oevers (zand, leem, klei, veen), de stroomsnelheid en hoeveelheid water. Dat was een geleidelijk proces, waarbij meanders geleidelijk groter konden worden en soms bochten afsneden, waardoor dode rivierarmen ontstonden.³⁶ Dit proces zette zich voort totdat in de negentiende

▲ 16. Uitsnede van een kaart uit het archief van de Genie van het Ministerie van Oorlog, d.d. 1741.³³

en twintigste eeuw de rivieren gekanaliseerd werden.³⁷ De rivierarm door het Bossche Broek is verdwenen, ofwel door natuurlijke sedimentatie, door menselijk ingrijpen, of een combinatie van beide. Kunnen we dit proces of deze gebeurtenis dateren? De nog prominent aanwezige relictten in het Bossche Broek en de loop van de weg ongeveer evenwijdig aan de dode rivierarm wijzen eerder naar een verlanding in de Middeleeuwen dan duizenden jaren geleden. Verder weten we dat er in 1367 geen water meer stroomde door deze rivierarm. Er zijn nog enkele aanwijzingen.

In 1356 werd de grens tussen de heerlijkheid Vught enerzijds en Vlijmen en Engelen anderzijds beschreven. Uit die beschrijving blijkt dat de inwoners van 's-Hertogenbosch, Vught en Cromvoirt de gemeenschappelijke gronden van Vught, het Vughterbroek, toen samen gebruikten. Al eerder, tussen 1280 en 1344, kreeg de stad van de hertog van Brabant het recht om tot een oppervlakte van duizend morgen (1 morgen is ongeveer 1 hectare) van de gemeenschappelijke gronden te mogen verkopen. Dat leidde tot problemen, omdat 's-Hertogenbosch ook percelen uitgaf van het Vughterbroek zonder daar toestemming van Vught en Cromvoirt voor te krijgen. In 1374 werd een akkoord gesloten tussen de stad enerzijds en Vught en Cromvoirt anderzijds naar aanleiding van een geschil over dergelijke uitgiften.³⁸ 's-Hertogenbosch had kort voor 1367 ook in het Bossche Broek percelen uitgegeven (de latere Lange Kampen). Hiertegen kwamen de inwoners van Vught in het geweer. Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch verklaarde vervolgens op 9 september 1367 dat het gebied ten zuiden van de uitgegeven percelen van de inwoners van Vught was en dat zij nooit meer rechten zullen laten gelden op dit gebied. Het is aannemelijk dat de grens van de heerlijkheid Vught hier aanvankelijk werd gevormd door de oude rivierarm. De rivierarm was in 1367 al verland en werd opgenomen in de door de stad uitgegeven percelen. Daarmee brak de stad in op de rechten van Vught en de inwoners van Vught protesteerden. De uitgegeven percelen keer-

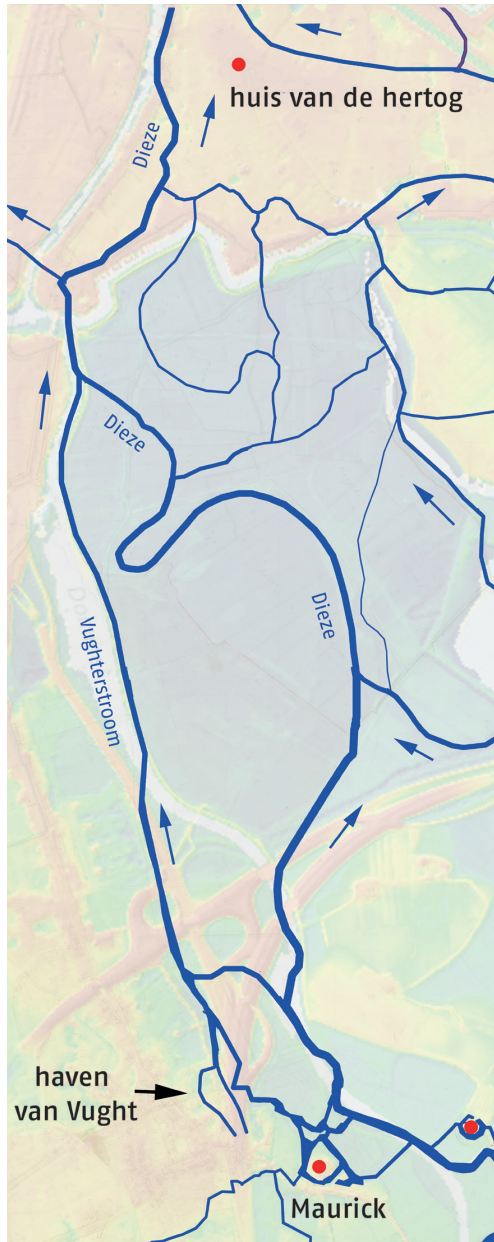
◀ 17. Een deel van het Bossche Broek op de kadasterkaart van 1832, met daarop een reconstructie van verdwenen waterlopen. De Lange Kampen en De Donken staan in het kadaster van 1832 geclassificeerd als hooiland, Martien van Asseldonk. Voor de waterlopen ten oosten van de (latere) Pettelaaarse Vaartgraaf geldt enig voorbehoud. Zie hiervoor afbeeldingen 26 en 28, de kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel uit 1769 en de kadasterkaart van 1832.³⁴

den niet terug naar de jurisdictie van Vught, maar de stad verklaarde wel dat het gebied ten zuiden ervan bij Vught zal blijven.

Heerlijkheidsgrenzen zijn niet van alle tijden. Deze zijn ontstaan bij de vorming van gerechtsheerlijkheden in de tweede helft van de twaalfde eeuw. De eerste heer van Vught wordt vermeld in een passage in een document dat we niet nauwkeuriger kunnen dateren dan op tussen 1156 en 1179.³⁹ Bij de vorming van de gerechtsheerlijkheid Vught gingen overal waterlopen als grens van de jurisdictie van de heer van Vught fungeren.⁴⁰ Dat zal ook bij de Calverberch zijn gebeurd.⁴¹ Dat betekent dat de rivierarm door het Bossche Broek rond 1150 nog water voerde. Later, voor 1367, verlandde deze waterloop. Als we de situatie correct interpreteren dan kunnen we de verlanding van de rivierarm in het Bossche Broek dateren op tussen 1150 en 1367.

Ter hoogte van Oud-Herlaar en Maurick werd de grens tussen de jurisdicties van de heer van Vught en de heer van Herlaar gevormd door de Dieze (oude naam). Dat deze heren in ongeveer 1150-1175 afspraken dat de grens tussen hun jurisdicties wat verder naar het noorden gevormd werd door een (latere) wetering en een rivierarm door het (latere) Bossche Broek vraagt om enige toelichting. De heren konden afspreken wat ze wilden, maar er zal toch wel een reden voor geweest zijn. De eerste gedachte is dat de heer van Vught daar eigengoed had liggen. Deze mogelijkheid valt af, omdat het gebied rond 1350 nog gemeenschappelijk gebruikte wildernis was. Een andere mogelijkheid is dat de hoofdstroom van de Dieze door het latere Bossche Broek stroomde en de grens tussen de twee heerlijkheden vormde. Daar is ondersteuning voor. In de eerste plaats wordt de huidige Dommel bij Vught in de verklaring uit 1367 niet 'Dieze' genoemd, maar 'Stroom'. In dat stuk wordt de naam 'Dieze' gebruikt voor de rivier ten noorden van punt A op afbeelding 15. In de tweede plaats lijkt de rivierarm in het Bossche Broek in het zuiden aan te sluiten op de latere wetering (afbeelding 8 en 9). Tot slot meanderde de rivier tussen Vught en 's-Hertogenbosch niet. Die loopt bijna kaarsrecht. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat daar eertijds een al dan niet gegraven kleinere waterloop lag, de Stroom of Vughterstroom. Dit was een afsplitsing van de Dieze die verder stroomafwaarts weer met haar moederrivier samenvloede. In dit scenario werd de Vughterstroom geleidelijk verbeterd ten behoeve van de haven van Vught, waardoor deze steeds meer water ging voeren ten koste van de Dieze.

In het akkoord dat in 1374 werd gesloten tussen 's-Hertogenbosch en Vught met Cromvoirt werd ook afgesproken dat de strook grond tussen de Stroom en de Vughterdijk ten alle tijde

◀ 18. De Vughterstroom en de Dieze omstreeks 1185. De Dieze vormde de grens van de jurisdictie van de heer van Vught, Martien van Asseldonk

gebruikt mag worden voor het ophogen van de Vughterdijk.⁴² Zie afbeelding 19. In de dertiende eeuw werd een watermolen gebouwd binnen de Bossche stadsmuren. De oudste vermelding dateert uit 1297.⁴³ Om deze watermolen aan te drijven, was het nodig om het water minstens een halve meter op te stuwen. Dat leidde stroomopwaarts tot een hogere waterstand. Misschien dat het afdammen van de Oude Maas in 1273 ook bijdroeg tot een slechtere afvoer van het Maaswater en dat men daardoor vaker last kreeg van hoogwater in de omgeving van 's-Hertogenbosch.⁴⁴ In de dertiende eeuw voldeed de aanvankelijk vlakke weg tussen Vught en de nieuwe stad 's-Hertogenbosch niet meer, want het werd modderen. Dat zal aanleiding geweest zijn om

► 19. De Vughter-
stroom en Vughterdijk
op de kaart van Jacob
van Deventer uit
1550-1565.⁴⁵

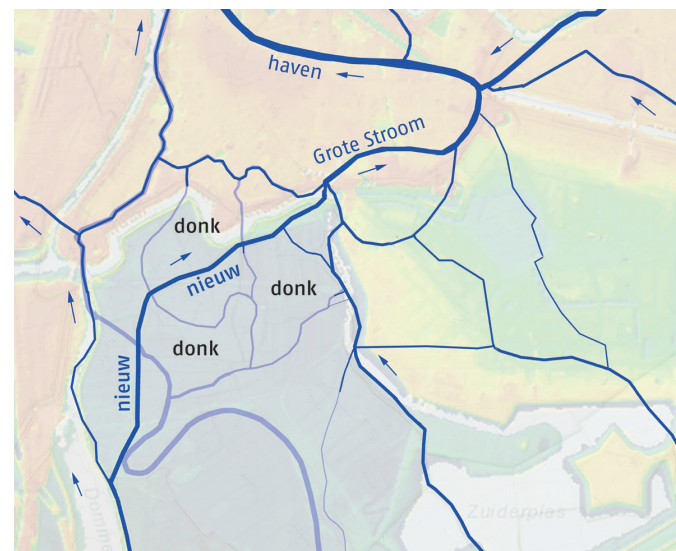

deze weg op te hogen. De aarde die men daarvoor nodig had, haalde men uit de strook naast de weg aan de zijde van de Vughterstroom en uit de Stroom zelf. Daarmee sneed het mes aan beide kanten, want behalve dat men met droge voeten van Vught naar 's-Hertogenbosch kon blijven gaan, verbeterde tegelijkertijd ook de waterafvoer. Het toenemend debiet van water door de Vughterstroom droeg bij aan de verlanding van de Dieze in het Bossche Broek. Daarnaast kan ook een verminderde watertoevoer vanuit het Dooibroek bijgedragen hebben aan de verlanding.

Niet lang voor 1185 had de hertog van Brabant een huis laten bouwen nabij een plek waar handel werd gedreven. Dat was een strategisch gelegen zandrug ten oosten van de hoofdstroom van de Dieze (afbeelding 18). Dat veranderde niet wezenlijk toen de Dieze verlandde ten bate van de Vughterstroom. Op een gegeven moment werd een nieuwe waterloop gegraven ongeveer vanaf waar de Vughterstroom en Dieze samenvloeden naar de nieuwe stad 's-Hertogenbosch. Deze nieuwe waterweg werd door een kleirug heen gegraven (afbeelding 15),

schuin op de oude stroomrichting. De nieuwe waterloop liep niet kaarsrecht, maar om enkele donken heen. Dat dit een gegraven waterweg is, wordt ook opgemerkt in een rapport over het Bossche Broek Noord van adviesbureau Baaijens. In dit rapport uit 2007 schrijft het bureau: “Naast de rug zal dan klei bezinken. We zien het mooi aan de oostzijde van de rug van Vught naar 's-Hertogenbosch; een deel van die kleiafzettingen ligt nog juist binnen het Bossche Broek Noord, als de hoogste afzetting binnen het gebied. De Dommel is door deze kleibaan heen gegraven”.⁴⁶ De belangrijkste reden voor het graven van dit water was ongetwijfeld de belangrijke rol die de haven van 's-Hertogenbosch gingen spelen. In die context mogen we de aanleg van de nieuwe waterweg dateren op kort na de stichting van 's-Hertogenbosch, in de periode dat de eerste stadsmuur werd gebouwd, of iets daarvoor. Op een kaart uit 1629 (opgenomen in Hermans, 1860) staat ‘De Oude Aa’ aangegeven ten noorden van de stad. Dit was ooit een deel van de loop van de Aa. Uit het kaarsrechte verloop van het laatste deel van de huidige Aa ten oosten van de middeleeuwse stadsmuur, ongeveer dwars op de natuurlijke stroomrichting mogen we afleiden dat ook dit deel gegraven is om water (en schuiten) van de Aa naar de nieuwe Bossche haven te leiden. De waterweg waaraan de haven lag heette eertijds “De Grote Stroom”.⁴⁷ Na het verlanden van de Dieze door het Bossche Broek werd de Vughterstroom soms ook Dieze genoemd en later werd de naam Dommel gemeengoed.⁴⁸ Hoogma en Steketee noemen de rivier stroomafwaarts van de samenvloeiing van de Vughterstroom en de Dieze “Vughterstroom”.⁴⁹ Als dit gebaseerd is op authentieke Middeleeuwse vermeldingen (dat blijft onduidelijk), dan heeft de Vughterstroom op dit traject de oorspronkelijke naam Dieze verdrongen, wellicht omdat de Vughterstroom op den duur meer water voerde dan de Dieze.

► 20. Situatie na de
aanleg van de nieuwe
waterweg, Martien van
Asseldonk.

De Dungense Vaartgraaf

In 1367 werd er niet meer gevaren over de verlandende Dieze door het Bossche Broek. Toch werd er in die periode op een andere plaats in dat Broek wel gevaren. Dat gebeurde over de Dungense Vaartgraaf. Voor de ligging van die waterloop zie afbeelding 6. ‘Vaart’ is afgeleid van het werkwoord ‘varen’ in de betekenis van ‘gaan’ of ‘zich begeven’. ‘Graaf’ is afgeleid van het werkwoord ‘graven’ en heeft de betekenis van ‘gegraven waterloop’. Het woord ‘vaartgraaf’ betekent dus ‘bevaarbaar gegraven water’.⁵⁰ Verhagen veronderstelt dat de Dungense Vaartgraaf aanvankelijk een natuurlijke waterloop was, omdat hij niet kaarsrecht is.⁵¹ Later zou deze natuurlijke waterloop uitgediept zijn, om hem bevaarbaar te maken. Dat is plausibel. Het verklaart waarom de Dungense Vaartgraaf eerst in de richting van de rivier Aa stroomt, om pas vlak voor de Aa een bocht naar het zuidwesten te maken om bij ’s-Hertogenbosch in de stadsgracht uit te stromen.

Dat de Dungense Vaartgraaf gebruikt werd voor scheepvaart blijkt uit verschillende bronnen. In Den Dungen kon men vanaf de natuurlijke verhoging waarop het klooster Eikendonk stond, via de Dungense Vaartgraaf naar de Kleine Hekel en vervolgens over de Binnendieze naar de haven van ’s-Hertogenbosch varen. De Dungense schippers waren georganiseerd als gilde en werden beëdigd. In 1694 kwam er een speciale regeling voor de veerdienst tussen Eikendonk en de hoofdstad voor de perioden dat het Bossche Broek onder water stond. Bij laag water voer men over de Dungense Vaartgraaf.⁵² In 1718 verklaarden drie schippers uit Den Dungen op verzoek van enkele voormalige bierbrouwers die in Sint-Michielsgestel aan de Dungense Kant woonden, dat zij met vrachten op en neer voeren tussen Den Dungen en ’s-Hertogenbosch.⁵³ De Dungense Vaartgraaf bleef in gebruik tot de aanleg van de Zuid-Willemsvaart in 1822-1825, die de oude vaarroute doorsneed.⁵⁴

De Pettelaarse Vaartgraaf

Er stroomde eertijds nog een tweede vaartgraaf door het Bossche Broek. Deze werd de Pettelaarse Vaartgraaf genoemd. Wat zeggen de bronnen over de ouderdom van die tweede Vaartgraaf? De oudste schriftelijke vermelding die we tot dusver vonden, dateert uit 1718. In dat jaar wordt geschreven dat een stuk grond in Sint-Michielsgestel ‘op de Pettelaer’, grensde aan ‘de vaartgraaf’.⁵⁵ Op afbeelding 21 uit 1603 van het beleg van ’s-Hertogenbosch staat een waterloop afgebeeld vanaf de stadsmuur tot aan “Tswart mer”. Dit was de Pettelaarse Vaartgraaf die uitstroomde in een water genoemd het Meer. Dit Meer staat ook afgebeeld op een militaire kaart uit 1848 (zie afbeelding

▲ 21. Een situatieschets uit 1603 van het beleg van ’s-Hertogenbosch door prins Maurits.⁵⁷ Het noorden is beneden.

◀ 22. De aansluiting van de Pettelaarse Vaartgraaf op de Bossche stadsgracht in het midden van de zestiende eeuw.⁵⁸

25). In de vijftiende eeuw werden de visrechten op het Meer door de heer van Herlaar verpacht.⁵⁶ Op de kaart van ’s-Hertogenbosch van Jacob van Deventer (1550-1565) staat de aansluiting van de Pettelaarse Vaartgraaf (of zijn voorganger) op de zuidelijke stadsgracht bij de Grote Hekel al getekend (afbeelding 22).

Een nog oudere, maar indirecte aanwijzing komt van een kaart uit 1737 van de grondheerlijkheid Herlaar (afbeelding 23). Daarop vormt “De Vaartgraaf” de noordoostgrens van het eigenbezit van de heer. De noordwestgrens van dit goed werd gevormd door een gracht. In 1367 wordt deze gracht omschreven als “den grave dijen die heer van Perweijs heeft doen graven”.⁵⁹ Gerard van Horne (opgevolgd door achtereenvolgens zijn weduwe en zijn zoon Dirk) was vanaf 1315 heer van Perwijs en

▲ 23. Kaart van de grondheerlijkheid Herlaar uit 1737 met daarop een reconstructie van een verdwenen beek of rivier, Martien van Asseldonk.⁶¹

Herlaar, zodat deze gracht in de periode 1315-1367 gegraven werd. Deze gracht mondde aan de noordkant uit in een waterloop die in bronnen uit latere tijden de Pettelaarse Vaartgraaf wordt genoemd. De (voorganger van) de Pettelaarse Vaartgraaf lag er dus in 1367 al.⁶⁰ Aan de zuidkant sloot de gracht aan op een waterloop, later 'Wetering' genoemd, die de grens vormde tussen de heerlijkheden Vught en Sint-Michiëlsgestel (Herlaar). We zagen hiervoor dat deze wetering de opvolger was van de voormalige Dieze. Toen de Dieze in het Bossche Broek verlandde, werden daardoor de grens tussen de jurisdicties van Vught en Herlaar en de grens van de landerijen van de heer van Herlaar minder duidelijk afgebakend. Dat verklaart waarom deze heer tussen 1315 en 1367 een gracht liet graven. Wellicht werd toen ook de oude Diezeloop langs het eigengoed van de heer van Herlaar weer watervoerend gemaakt. Daardoor ontstond de wetering. Een ander mogelijk voordeel van die gracht en wetering was dat er meer water door de Pettelaarse Vaartgraaf ging stromen (zie hierna).

Op de kaart van het eigengoed van de heer van Herlaar (1737) staat een water getekend, dat op andere kaarten 'Meer' wordt genoemd. Ook het Meer is een relict van een verlandde beek of rivier.

Op afbeelding 23 geven we een reconstructie van die verlandde rivierarm door het eigengoed van de heer van Herlaar. Daaruit volgt dat de Pettelaarse Vaartgraaf een afsplitsing of het verlengde was van een verdwenen beek die door het eigengoed van de heer van Herlaar stroomde. We komen daar in de volgende paragraaf op terug.

Verder is van belang dat verschillende bronnen uit de veertiende en vijftiende eeuw vermelden dat de heer van Herlaar zand verkocht aan het stadsbestuur en aan Bossche particulieren. Dat zand werd gebruikt om de stad op te hogen. Archeologisch onderzoek toont aan dat tussen de dertiende en zestiende eeuw een enorm pakket schoon zand is gebruikt om de stadsuitbreiding in een aanvallig laaggelegen en hier en daar drassige omgeving mogelijk te maken. Dit zand werd onder andere met zogenoemde pleiten aangevoerd. Dat waren schuiten met een ondiepe bodem.⁶² De eerste vermelding van zandverkoop door de heer van Herlaar dateert uit 1323, maar gezien de snelle ontwikkeling van de stad in de dertiende eeuw is het waarschijnlijk dat die handel al eerder bestond.⁶³ In 1441 verkocht de heer van Herlaar twaalfhonderd en daarna nog eens tweeduizend pleiten zand aan de stad. De twaalfhonderd pleiten mochten over een periode van tien jaar worden gehaald.⁶⁴ De rekeningen van de rentmeester van Herlaar vermelden de verkoop van dertien pleiten met zand in 1457-1458, twintig pleiten in 1474-1475 en nog eens vierentwintig pleiten in 1495-1496.⁶⁵ In 1595 kreeg het klooster Bazeldonk te 's-Hertogenbosch verlof vier jaar lang zand te halen in de Pettelaarse bergen.⁶⁶ De meest efficiënte manier om zand te vervoeren was over water. Het is daarom heel goed mogelijk dat over de Pettelaarse Vaartgraaf vanuit het Bossche Broek zand vervoerd werd naar de hoofdstad. Mogelijk werd een bestaande waterloop verbreed en uitgediept, waardoor deze meer water ging voeren. Als de Dieze (oude naam) in de twaalfde of dertiende eeuw nog door het Bossche Broek stroomde, dan zal het verbeteren van de (voorloper van) de Pettelaarse Vaartgraaf de verlanding van de Dieze versterkt hebben. Het is zelfs denkbaar dat het restant van de Dieze door het Bossche Broek bewust werd afgedamd om te zorgen dat er voldoende water door de Pettelaarse Vaartgraaf stroomde om deze bevaarbaar te maken of te houden voor pleiten en schuiten.

Er is nog een andere interessante bron. In april en juni 1451 dreigde de dijk bij Herlaar te bezwijken vanwege wateroverlast. Met man en macht kon onheil worden voorkomen.⁶⁷ In 1457-1458 kreeg de rentmeester van Herlaar van zijn heer en van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch opdracht grondwerken te laten uitvoeren ter verbetering van de afwatering van de beemden in het

Bossche Broek en in het Dooibroek. Voor de ligging van deze broeklanden zie afbeelding 24. Er werd besloten dat de lieden die beemden hadden liggen in het Bossche Broek en in het Dooibroek moesten komen “*graven enen gemeynen waterganck dair men alle die voirs[creven] beemde bij water laten sall*”. De rekening van de rentmeester van Herlaar vermeldt een traject van 128 roeden en een van 63 roeden (1 roede = 5,75 meter), waarvoor de werkers met verschillende tarieven werden betaald. De stad betaalde de helft van de kosten vanwege het Bossche Broek en de heer van Herlaar de andere helft vanwege het Dooibroek dat binnen zijn heerlijkheid lag.⁶⁸

Hoogma en Steketee vermoeden dat ‘graven’ geïnterpreteerd moet worden als ‘uitgraven’, ofwel uitdiepen. Dat is aannemelijk. In hun visie heeft de 128 roeden betrekking op de westelijke tak van de Dommel tussen het punt waar de Dommel zich in twee takken splitst en de stadsmuur en de 63 roeden op een deel van de stadsgracht direct ten noorden ervan. In hun visie werd de Vughterstream direct ten zuiden van de stad verbeterd.⁶⁹ Dat zal niet correct zijn, omdat de hoofdstroom van de Dommel (oude naam de Dieze) toen ten oosten van de Vughterstream liep (zie afbeelding 20) en de bron schrijft dat beemden in het Bossche Broek en het Dooibroek op de uitgegraven waterloop afwaterden. Het ligt daarom meer voor de hand dat in 1457-1458 de Pettelaarse Vaartgraaf en de gracht van Herlaar op gezamenlijke kosten werden verbeterd. Tegelijk met dat werk werden in datzelfde jaar op kosten van alleen de heer van Herlaar ook alle waterlopen in de heerlijkheid Herlaar uitgediept en “*den dijk voir den huysse tot Herlair gelegen en den gene dair neven liggende*” versterkt.⁷⁰

De Turfvaart

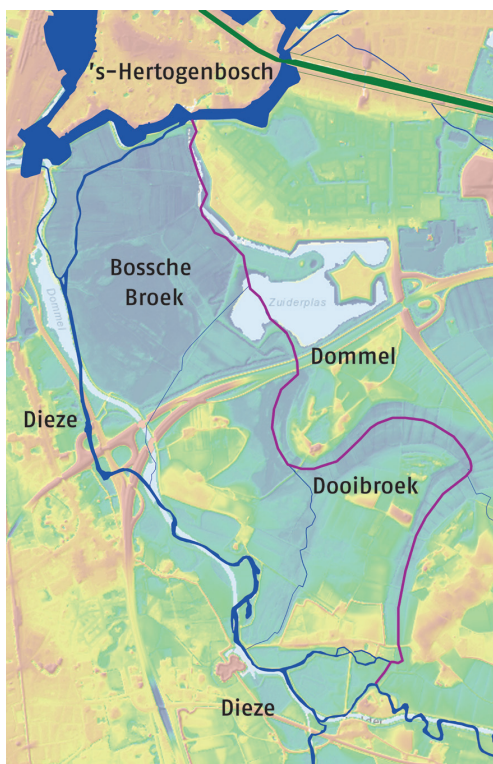
In dit verband is het gepast ook de Sint-Michielsgestelse turfvaart te vermelden. In een afschrift van een afschrift van een beschrijving van het leengoed Nieuw-Herlaar uit 1340 wordt vermeld: “*een beemt gelegen in de Ruijmelse bemden, en gewisselt hebben tegens Willem vander Aa om een ander beemt, gelegen in de torfvaart*.”⁷¹ Oorspronkelijk zal er wel “*aen de torfvaart*” gestaan hebben. In 1485-1486 wordt in het Bossche Protocol “*een torfvaart*” vermeld, gelegen in de parochie Sint-Michielsgestel “*in die Bijvaert*”.⁷² In 1671 werd het landgoed Zegenwerp getaxeerd. Bij dit goed hoorde toen: “*een zeker moer- of heideveld genoemd ‘de Bijvaert’ gelegen aan de heide nabij het genoemde huis alhier te Gestel*”.⁷³ Hoogstwaarschijnlijk is deze “*Bijvaert*” identiek aan de in 1485 vermelde “*Bijvaert*” en is de “*torfvaart*” uit 1485-1486 dezelfde als die in 1340 wordt vermeld. Zegenwerp lag ten zuiden van de kerk van Sint-Michielsgestel aan de westelijke oever van de Dommel, niet ver van de Tereheide. In een overeen-

komst in 1541 tussen Boxtel en Sint-Michielsgestel over hun grens is sprake van het steken van turf nabij hun grens in de Tereheide.⁷⁴ Vermoedelijk werd de in dit gebied gewonnen turf deels over de turfvaart, Dommel en Dieze naar ’s-Hertogenbosch verscheept. De precieze ligging van de voormalige turfvaart konden we niet vaststellen.

De veronderstelde scheepvaart door het Dooibroek

Ferdinand Smulders schrijft over de Pettelaarse Vaartgraaf: “*De scheepvaart naar Boxtel ging door die Vaartgraaf*”, zonder deze bewering te staven. Volgens Smulders zouden de schuiten vanaf Haanwijk door het zogenoemde Dooibroek en verder door de Pettelaarse Vaartgraaf gevaren hebben (zie afbeelding 24).⁷⁵ Smulders krijgt bijval van Heesters en Rademaker. Die verwijzen naar een verklaring die schippers uit Den Dungen in 1718 aflegden voor schepenen van Sint-Michielsgestel. Volgens Heesters en Rademaker voeren die schippers met hun schepen over de Pettelaarse- en Dungenese Vaartgraaf van en naar ’s-Hertogenbosch.⁷⁶ Maar als men er de bron bijhaalt, dan blijkt dat de schippers getuigden dat zij op en neer voeren tussen Den Dungen en de hoofdstad. De Pettelaarse Vaartgraaf wordt niet genoemd.⁷⁷

Als het traject door het Dooibroek aan het einde van de Middeleeuwen nog bevaarbaar was, dan zou dat kunnen verklaren waarom de rivier de Dommel bij Vught eertijds de Dieze werd

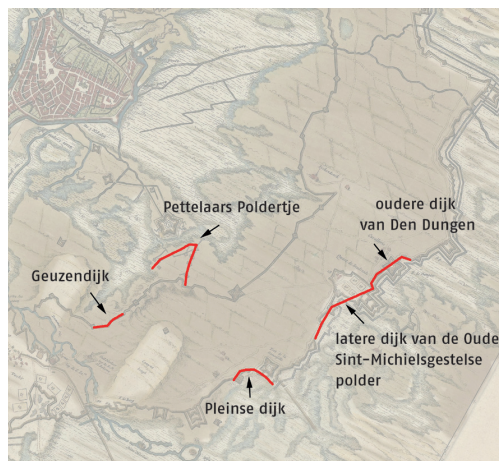

◀ 24. Reconstructie van een oude loop van de Dommel, zoals voorgesteld door Smulders, Hoogma en Steketee, reconstrueren dezelfde oude loop van de Dommel, maar laten die, net als Leenders, al bij Ruimel beginnen. Leenders kiest voor een traject door het Dooibroek en het Bossche Broek. Zie afbeelding 6, Martien van Asseldonk.

▲ 25. De ligging van De Geuzendijk en het Meer op een uitsnede van een militaire kaart uit 1848.⁸⁰

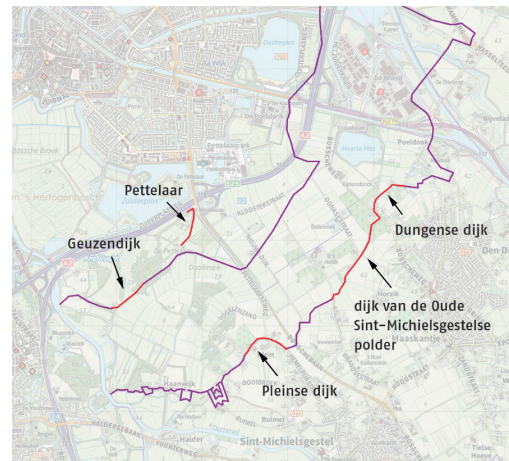
genoemd. Die naamsverandering zou kunnen samenhangen met de verlanding van de oude Dommelloop in het Dooibroek, waardoor het vaarverkeer en daarmee samenhangend de naam van de rivier zich verplaatste naar de rivier langs Vught. Maar het is goed om in gedachte te houden, dat de naam van de rivier de Dieze niet alleen bij Vught, maar ook verder zuidelijk werd vervangen door andere namen, zodat ook andere mechanismen een rol hebben gespeeld. Denk bijvoorbeeld aan naamgeving door plaatselijke bewoners versus de formele naamgeving in geschreven stukken van overheden en kloosters.

▲ 26. Enkele dijken van voormalige polders geprojecteerd op een kaart uit 1652 van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629.⁸¹ Een deel van de al bestaande Dungense dijk werd geïncorporeerd in de verdedigingslinie. Een daarop aansluitend deel van de Oude Sint-Michiëlsgestelse Polder werd pas enkele decennia later aangelegd. De Pleinese dijk bestond zeker in 1769, maar oudere vermeldingen ontbreken. We weten dus niet wat het oudst is, de Pleinese dijk of de linie, Martien van Asseldonk

Een ander bezwaar is dat de zogenoemde Geuzendijk eertijds de waterloop door het Dooibroek voor scheepvaart afsloot (zie afbeelding 29). Deze dijk staat getekend op een militaire kaart uit 1848 (afbeelding 25) en op de kaart van de grondheerlijkheid Herlaar uit 1737 (afbeelding 23).⁷⁸ In 1629 liet Frederik Hendrik een dubbele linie aanleggen rondom 's-Hertogenbosch. De linie die het dichtst bij de stad lag was de aanvalslinie en diende onder andere om het inundatiewater rondom de stad te kunnen wegmalen. De tweede linie diende als verdediging tegen aanvallen van buitenaf (afbeeldingen 26 en 27). De Geuzendijk ligt op de binnenste of aanvalslinie.⁷⁹ De naam 'Geuzendijk' doet vermoeden dat deze dijk werd aangelegd door het leger van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, de 'Geuzen' genaamd.

Er zijn aanwijzingen dat de Geuzendijk al vóór de belegering van de stad in 1629 werd aangelegd. 's-Hertogenbosch werd namelijk al eerder belegerd en wel door Prins Maurits in 1601 en 1603. Van de belegering in 1601 is geen situatieschets bekend, maar er zijn wel tekeningen overgeleverd van het beleg in 1603. We spoorden vier verschillende kaarten op.⁸² Militair belangrijke elementen zoals militaire werken en grote rivieren zijn in de regel redelijk herkenbaar ingetekend (hoewel niet altijd goed op schaal), maar het precieze verloop van de kleinere beken en wegen is vaak incorrect weergegeven. Kennelijk hebben de tekenaars hier en daar

▲ 27. De linies uit 1629 en enkele voormalige polderdijken geprojecteerd op ondergrond: J.W. van Aalst, www.OpenTopo.nl, Martien van Asseldonk naar Feddes et al., 2014, p. 10 en een kaart van Herman Voet d.d. 16 februari 2020.

◀ 28. Nationaal Archief 's-Gravenhage, Toegang 4.OPV, situatieplan van vestingen behorend tot het Archief van Oorlog/ Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, 1624-1927, inv. nr. H259, handgetekende ingekleurde kaart van het geïnundeerd terrein ten westen en zuiden van 's-Hertogenbosch, zoals het was tijdens of direct na de belegering door Maurits, d.d. november 1603. Op deze kaart zijn door Martien van Asseldonk in rood enkele herkenbare plekken aangegeven en geaccentueerd.

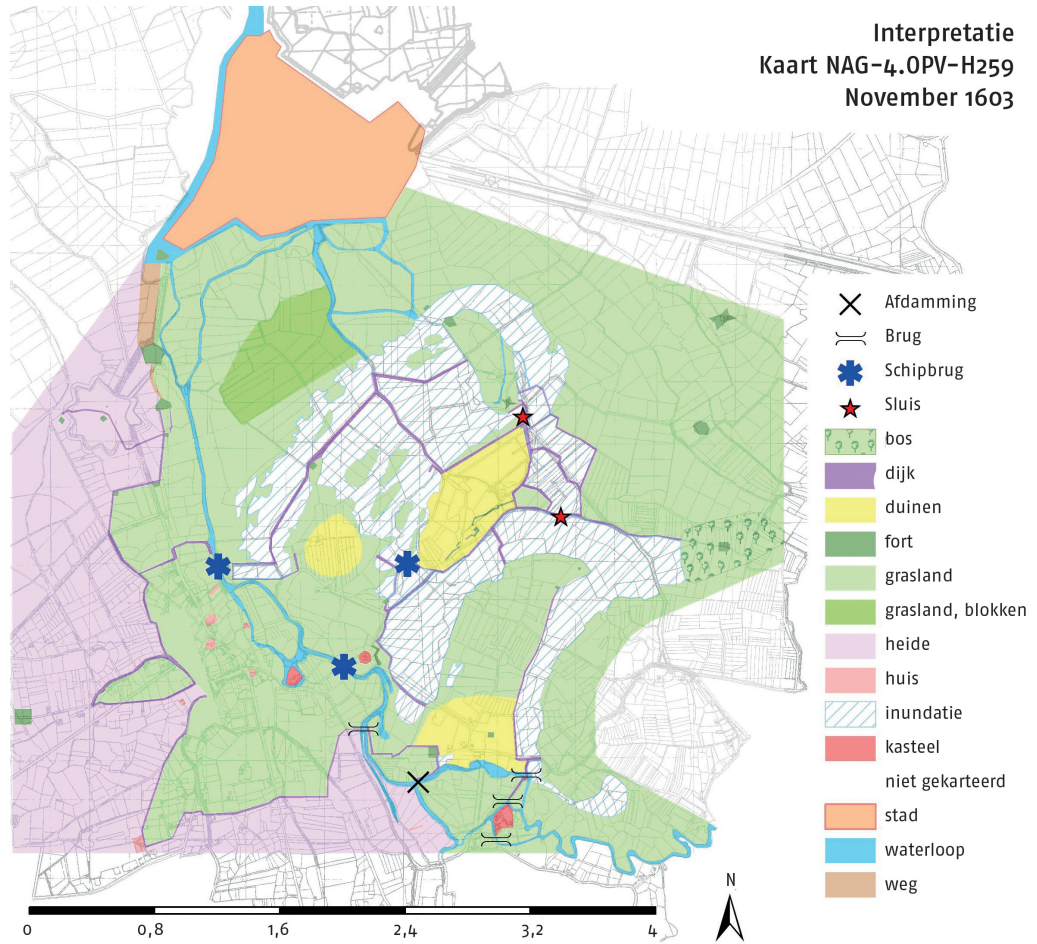
naar de details geraden. Het meest nauwkeurig van deze vier afbeeldingen is een kaart waarvan wordt vermoed dat het een kopie is van een auto-graaf van de bekende geleerde Simon Stevin, zie afbeelding 28.

De kaart is van november 1603, kort nadat het beleg van de stad werd opgeheven, en toont de situatie tijdens een inundatie. Oud-Herlaar en de hoger gelegen Patersberg zijn aanwijsbaar. Daartussen loopt een lijn, kennelijk was de Geuzendijk in 1603 al deel van een lijn. Al vóór 1603 kan er een verhoogde weg, ofwel 'dijk', van Oud-Herlaar naar de Patersberg gelopen hebben, omdat daar al in de vijftiende eeuw gewoond werd.⁸³ In dat geval werd deze weg in 1603 en opnieuw in 1629 door de Geuzen verhoogd tot een

volwaardige waterkerende dijk. Karel Leenders heeft de hier besproken kaart uit 1603 gegeoreferereerd aan de kadasterkaart van 1832 (zie afbeelding 29).

Interessant zijn ook de 'scheepsbruggen'. Een lag er over de Dieze net ten noorden van Oud-Herlaar. Oud-Herlaar behoorde onder de Vughtse Sint-Lambertusparochie en mogelijk ging men over die brug vanaf Oud-Herlaar in Vught ter kerke.⁸⁴ Een andere 'scheepsbrug' lag net ten noorden van de Geuzendijk. Die aanduiding 'scheepsbrug' suggereert dat men in 1603 met schuiten onder die brug door kon varen. Daar stroomden twee beken samen, komende vanuit zuidelijke richting. De oostelijke beek stroomde door het Dooibroek. De naam Dooibroek wordt al in 1404-1405 wordt ver-

► 29. Georeferentie van afbeelding 28 aan de kadasterkaart van 1832 door Karel Leenders.

meld.⁸⁵ Het element 'dood' wijst er op dat er al in 1404-1405 geen of nauwelijks water stroomde door het Dooibroek en dat er toen op de beek of rivier door het Dooibroek niet meer werd gevaren.⁸⁶ We zullen hierna duidelijk maken dat de beek door

het Dooibroek waarschijnlijk werd afgedamd, om het water voor de watermolens van Nieuw-Herlaar op te kunnen stuwen.

Op afbeeldingen 23 en 31 is de samenvloeiing van de twee beken net ten noorden van de Geuzendijk

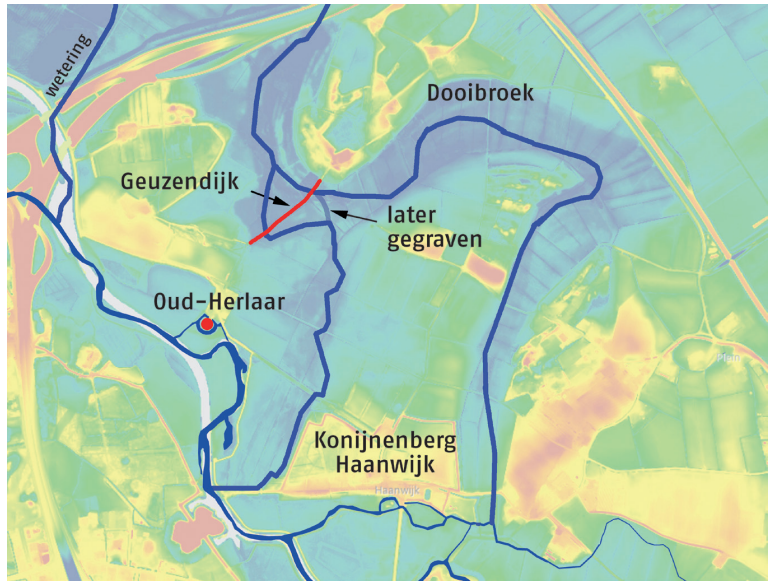
► 30. Waterplas aan de noordkant van de Geuzendijk ter hoogte van de voormalige uitwateringssluuis van de Nieuwe Sint-Michiëlsgestelse Polder, Martien van Asseldonk.

weergegeven. De beek ten westen van Haanwijk vormde in 1737 en ook al eerder de oostelijke begrenzing van de gronden die de heer van Herlaar in bezit had. Dat geeft houvast bij de reconstructie van de laatste fase van de loop van deze beek. Op de kadasterkaart van 1832 staat daar nog steeds een waterloop getekend. Enige scheepvaart op deze beek voor de aanleg van de Geuzendijk, bijvoorbeeld voor het vervoer van turf of zand naar 's-Hertogenbosch, kan niet uitgesloten worden.

De loop van de voormalige rivier- of beekarm die door het Dooibroek liep, is niet precies te reconstrueren. Op de hoogtekaart en op een satellietfoto van maart 2022 zijn restanten van verschillende geulen te zien, wat erop wijst dat de rivier zich een aantal malen heeft verlegd. Op de kadasterkaart van 1832 staat een waterloop getekend die de opvolger is van de laatste fase van deze beek, al zal bij het verkavelen van percelen de loop hier en daar aan de perceelsgrenzen zijn aangepast (zie afbeelding 65). Naast de kadasterkaart van 1832 laten we ons ook leiden door de plekken waar bij boringen door Staatsbosbeheer veen onder het oppervlakte is aangetroffen.⁸⁸

Beide beekarmen, zowel die ten oosten als ten westen van Haanwijk, werden afgesneden door de aanleg van de Geuzendijk in 1603 en 1629. De veronderstelde oudere opgehoogde weg van Oud-Herlaar naar de Patersberg zal wel van duikers of brugjes zijn voorzien om de waterafvoer niet te belemmeren. Later, bij de aanleg van de Nieuwe Sint-Michielsgestelse Polder in 1818, of al eerder, werd er (opnieuw) een uitwateringssluis aangebracht in de Geuzendijk, zodat het water weer in noordelijke richting kon afvloeien. Toen werd de loop van de westelijke beekarm ten zuiden van de Geuzendijk aangepast, zodat er niet twee afwateringssluizen nodig waren, maar slechts één (afbeelding 31).

De Dommel tussen Ruimel en Haanwijk

Karel Leenders tekent twee rivierarmen in het beekdal tussen Ruimel en Haanwijk (afbeelding 6). Dat daar enkele eeuwen geleden inderdaad sprake was van twee waterstromen wordt bevestigd door de kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel uit 1769 en een kaart van het beleg van 's-Hertogenbosch uit 1652 (A op afbeelding 33 en afbeelding 34). Dit lijkt een tweede arm van de Dommel te zijn die in de zeventiende eeuw al grotendeels was dichtgeslibd en dichtgegroeid.

Dat de Dommel stroomafwaarts vanaf Ruimel een dubbele loop had, wordt bevestigd door een geschreven bron. In 1742 had Marc Willem Du Tour, eigenaar van het landgoed Haanwijk, ruzie met de heer van Herlaar over de vraag wie van hen recht had op de visrechten stroomopwaarts van Haanwijk en Nieuw Herlaar op de Dommel.⁹¹ Al in

▲ 31. Reconstructie van oude waterlopen ten weerszijden van Haanwijk geprojecteerd op de hoogtekaart van Nederland, Martien van Asseldonk.

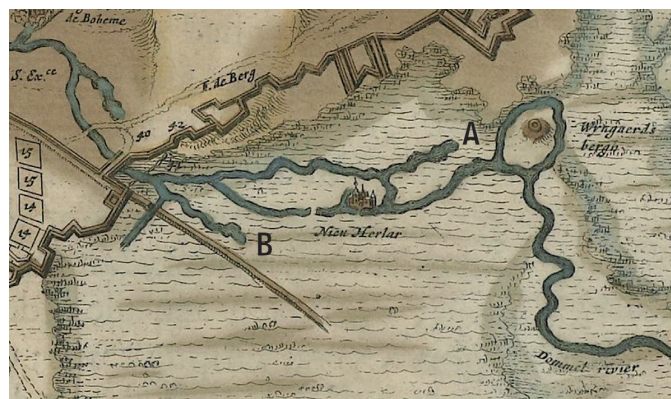

◀ 32. Satellietopname van maart 2022 van het noordelijke deel van het Dooibroek.⁸⁷

► 33. Restanten van oude rivierlopen bij Nieuw Herlaar (A en B). Het noorden is links.⁸⁹

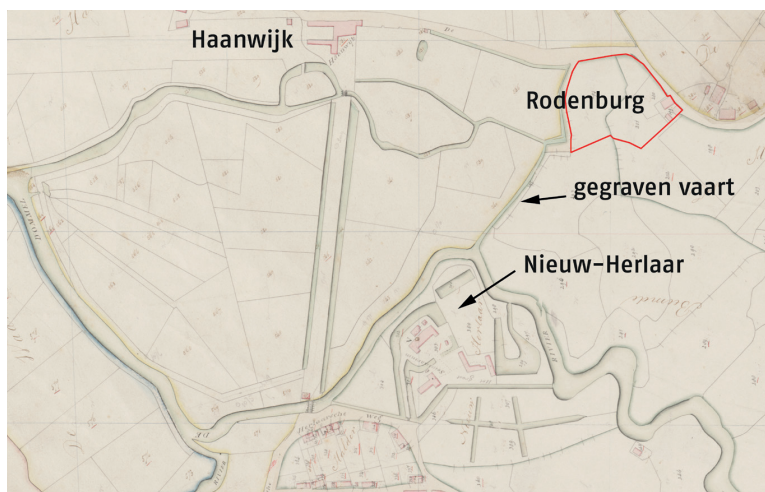
de vijftiende eeuw verpachtte de heer van Herlaar de visrechten op de bovenstroom van de Dommel tussen de sluis van de watermolen bij Nieuw-Herlaar en de grens met Boxtel.⁹² Maar waar stroomde die Dommel? Du Tour heeft het over de “*nu verlande Domel*” ten oosten van Haanwijk. Volgens hem stroomde de hoofdstroom van de Dommel eertijds langs Haanwijk en Rodenburg. De locaties van Haanwijk en Rodenburg zijn bekend (zie afbeelding 35). Of de noordelijke tak inderdaad de hoofdstroom was, zoals Du Tour beweerde, staat niet vast. Du Tour verdedigde zijn (gepretendeerde) visrechten op de Dommel en kan het belang van die noordelijke riviertak aangedikt hebben. De burcht Nieuw Herlaar werd in de

▲ 34. Restant van de verdwenen waterlopen tussen Nieuw-Herlaar en de Wijngaardsberg op een afbeelding van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. De kaart dateert uit 1652, de maker ervan is niet bekend.⁹⁰

elfde of twaalfde eeuw aan de zuidelijke rivierarm gebouwd.⁹³ Die rivierarm zal daarom toen wel wat voorgesteld hebben.

Op afbeelding 35 is tussen Nieuw Herlaar en Rodenburg een vrij rechte waterloop te zien. Het ontbreken van kronkels en het gegeven dat de stroomrichting van deze waterloop dwars op de natuurlijke stroomrichting van het beekdal staat, wijzen erop dat het een gegraven water is.⁹⁶ Waarschijnlijk werd deze waterloop gegraven om voldoende water naar de watermolen van de heer van Herlaar bij Nieuw Herlaar te laten stromen. Daarmee kan de vrij recente verlanding van de noordelijke rivierarm worden verklaard. Door het graven van die waterloop en waarschijnlijk ook het

▲ 35. De situatie bij Nieuw Herlaar op de kadastrerkaart van 1832 met in rood het huis Rodenburg, Martien van Asseldonk.

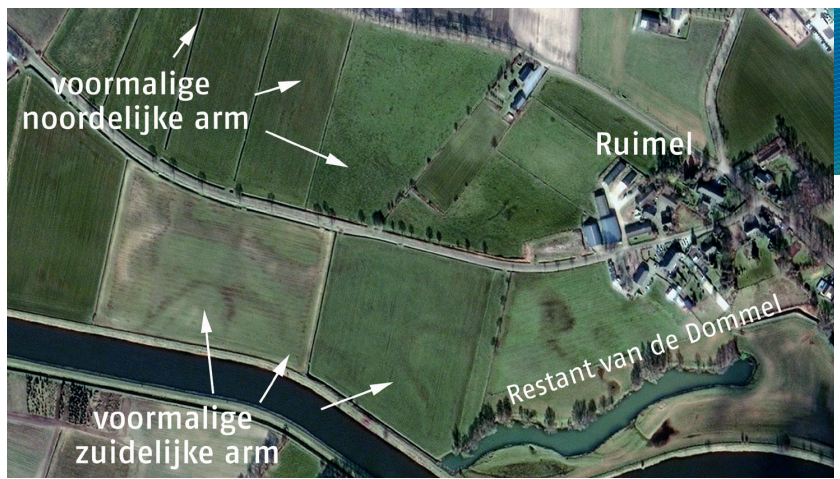

▲ 36. De noordelijke en zuidelijke Dommelloop en de Wijngaardsberg op een fragment van een kaart van het landgoed Haanwijk uit 1769, gefotografeerd door Piet van Dijk.⁹⁴ Het noorden is links.

afdammen van de waterloop door het Dooibroek nam de hoeveelheid water door de noordelijke Dommelarm af, wat tot sedimentatie en verlanding leidde.

In 1769 liet baron Du Tour een tekening maken van zijn landgoed Haanwijk. Op deze kaart wordt de noordelijke Dommelloop “De Oude Dommel” genoemd en de zuidelijke rivierarm de “Revier de Dommel” (afbeelding 36). Daarin vinden we de opvatting van Du Tour terug, dat de noordelijke rivierarm eertijds de hoofdstroom van de Dommel was. Een satellietfoto van maart 2022 geeft aanvullende informatie over de waterhuishoudkundige situatie verder naar het oosten. Op die foto zijn diverse sporen van verdwenen waterlopen te zien (afbeelding 37). Die sporen komen overeen met perceelsgrenzen op de kadaasterkaart van 1832 en een aantal ervan mogen worden geïnterpreteerd als restanten van de noordelijke en zuidelijke Dommelarm. De zuidelijke Dommelarm meanderde veel sterker dan de noordelijke arm. Als de bodemgesteldheid en het verval voor beide Dommelarmen hetzelfde was, dan wijst het sterkere meanderen van de zuidelijke arm op een groter debiet, dus op meer doorstromend water. Dat was dus de hoofdstroom van de Dommel, al zag Du Tour dat vanwege zijn (vermeende) visrechten anders.

Het is wel goed om in gedachten te houden dat het debiet van veel beken en rivieren in de Meierij vanaf ongeveer de elfde eeuw door menselijk ingrijpen toenam. Theo Spek schrijft hierover: “Het meandergedrag van beken en rivieren wordt sterk beïnvloed door het debiet en dat wordt weer sterk beïnvloed door de runoff-snelheid van oppervlaktewater naar de rivier en die wordt weer sterk beïnvloed door de ontginningen. Rivieren en beken gaan in perioden van grootschalige ontginningen sterker meanderen, daardoor ook sneller eroderen en in de benedenloop meer

sediment afzetten.”⁹⁷ Dat suggereert een sterker meandergedrag vanaf de elfde eeuw. De beken en rivieren tussen Nieuw-Herlaar en de (latere) stad 's-Hertogenbosch die al tussen de elfde en dertiende eeuw afgedamd werden of op natuurlijke wijze sedimenteerden, zullen daarom over het algemeen wat minder meanderen. Drie van die meanders van de zuidelijke rivierarm werden op een gegeven moment door de eroderende werking van het stromende water afgesneden. Het verloop van deze meanders bleef bewaard als perceelsgrenzen op de kadaasterkaart van 1832. Dat betekent dat bij de verkaveling en uitgiften van deze beemden tussen waarschijnlijk de elfde en dertiende eeuw (zie hoofdstuk 18) deze meanders al bestonden en nog aanwezig waren, al dan niet watervoerend.

De meest westelijke afgesneden grote meander liep eertijds om de zogenoemde Wijngaardsberg heen.⁹⁸ Op afbeelding 34 (kaart uit 1652) staat de Wijngaardsberg getekend als een eiland volledig omgeven door water. Dit wordt bevestigd door een leenverhef uit 1746. Daarin wordt genoemd: “t wyken aan den Wyngaerts bergh en het bergsken, gelegen rondsom aan de Dommel”.⁹⁹

Opmerkelijk is het toponiem ‘Borchhamer’ (1428) ofwel ‘Burghamer’ (1792), op de plek waar

▲ 37. Sporen van de noordelijke en zuidelijke rivierarm op een satellietopname van maart 2022.⁹⁵

◀ 38. Reconstruïctie van de waterstaatkundige situatie tussen Ruimel en Nieuw-Herlaar, Martien van Asseldonk.

beide rivierarmen elkaar het dichtst naderden.¹⁰⁰ De Burghamer, Wijngaardsberg en beemden ten westen ervan waren deel van het leengoed Nieuw-Herlaar. De Wijngaardsberg was dus van de heer van Herlaar. De oudste vermeldingen van de Wijngaardsberg en de Burghamer staan in een afschrift uit 1750 van een afschrift uit 1661 van een belening uit 1340. Op een gegeven moment werd het woord 'Burghamer' fout overgeschreven als 'Auchhamer'.¹⁰¹ 'Hamer' betekent, 'oever van een beek', of 'nat land aan de oever van een beek', dan wel 'aanlegplaats voor schepen'.¹⁰² De ligging tussen beide Dommelarmen en de loop van een weg direct ten noorden ervan pleiten ervoor dat hier ooit een aanlegplaats was voor schuiten. Hein Elemans denkt bij 'borg' aan ofwel 'bergen' in de betekenis van opslaan van goederen, of aan een motteburcht op de Wijngaardsberg.¹⁰³ Bas Aarts gelooft niet zo in een motteburcht op die plaats.¹⁰⁴ Dat past niet goed in wat we weten over de machtsverhoudingen in die regio in de Volle Middeleeuwen. Daarbij moet worden gezegd dat de Middeleeuwen ons geregeld verrassen met plaatselijke eigenaardigheden. Eertijds liep er een weg van de Burghamer naar Ruimel en Sint-Michielsgestel. Deze weg ging niet naar Oud- of Nieuw-Herlaar. Dit suggereert een hoge ouderdom van deze route, mogelijk vroegmiddeleeuws. Later werd deze oude weg opgehoogd om als polderdijk te gaan fungeren. Het werd toen de Mudakkerse dijk.

Antonius van Gils, president van het Groot Seminarie op Nieuw-Herlaar, schreef op 20 februari 1806 in zijn dagboek over de bouw van een serre bij het seminarie: "Men begon (zij het onwettig) zand aan te voeren van de nabijgelegen Wijngaardberg, een

heuvel (tumulus) vlak bij de oostzijde van het seminarie ongeveer bij de graanmolen; in 1806 had men immers een nieuwe serre gebouwd langs de Dommel in de buurt van de Wijngaardsberg, terwijl de Dommel er vlakbij tussendoor stroomde. De heuvel schijnt het werk te zijn van vroegere soldaten, misschien van Romeinen, opgericht als gedenkteken voor een of andere krijgsoverste. Maar het is al zover, dat de heuvel binnen korte tijd verdwenen zal zijn, daar aan alle zijden zand vandaar is weggevoerd naar allerlei richtingen. Toen het seminarie hier werd opgericht (1799), was het nog een gave ronde heuvel, ongeveer 30 voet hoog en met een middellijn van wel 180 voeten; er was een omheining (wal) omheen van ongeveer 5 voet breed en 8 voet hoog, geheel begroeid met struiken en hakhout".¹⁰⁵ Tot zover Van Gils. Er zijn geen gegevens bekend dat de werklieden of studenten van het seminarie bij het afgraven van de Wijngaardsberg op archeologische vondsten als grafgraven stuitten. Dat maakt een grafheuvel wat minder aannemelijk. Een andere overweging is dat als die wal in 1799 inderdaad nog hoger was dan breed, dat die wal niet heel oud geweest zal zijn, omdat aarden wallen de neiging hebben in de loop der tijd af te kalven. Het is mogelijk dat later een wal werd aangelegd om een natuurlijke zandberg, of dat een bestaande wal rondom een kunstmatig opgeworpen heuvel of motte later werd opgehoogd, bijvoorbeeld om te dienen als boerenschans of als verdedigingswerk tijdens een eerder beleg van 's-Hertogenbosch door prins Maurits.

Gezien het toponiem 'borchhamer' en de oude weg van deze aanlegplaats naar Ruimel zijn we geneigd te denken aan een kunstmatig opgeworpen heuvel. Het ontbreken van aanwijzingen voor grafvondsten wijst niet op een grafheuvel, maar veeleer in de richting van een verdwenen motteburcht van een onbekende plaatselijke potentiaat. Later kwam dit terrein in handen van de Van Herlaars. Helaas is de Wijngaardsberg afgegraven en kan de archeologie ons niet helpen met het oplossen van dit mysterie.

Op afbeeldingen 33 (B), 34 (B), 38 en 39 staat ten westen van de toenmalige Dommel nog een andere verlande rivierloop getekend. Deze verlande rivierarm vormde in de achttiende eeuw de grens tussen de heerlijkheden Vught en Herlaar (Sint-Michielsgestel). Net als in het Bossche Broek zal deze grens teruggaan op de vaststelling van de jurisdicties van de heer van Vught en de heer van Herlaar in circa 1150-1175. Er zijn althans geen berichten overgeleverd van grenswijzingen tussen Vught en Sint-Michielsgestel van voor de achttiende eeuw. Dat zou betekenen dat deze verlande rivierloop rond 1150 de hoofdstroom van de Dieze was. Later, in elk geval vóór 1769, verlandde deze rivierarm. Waarom is onduidelijk. Na de bouw van de watermolens nam de hoeveelheid water door

▼ 39. Een verlande rivierarm ten westen van Haanwijk op een uitsnede van een militaire kaart uit 1848. Het noorden is boven.¹⁰⁶

een parallelle rivierarm gelegen tussen de verlande Dieze en Nieuw-Herlaar toe (afbeelding 41). Misschien had dat er mee te maken.

De watermolens van de heer van Herlaar en de scheepvaart op de Dommel bij Nieuw-Herlaar

De watermolens van de heer van Herlaar zijn van belang geweest voor de waterhuishouding bij Nieuw-Herlaar. Wat weten we van deze molens? Eerst geven we een overzicht van wat historische bronnen ons vertellen over de verschillende watermolens die bij Nieuw-Herlaar gestaan hebben. Daarna plaatsen we deze molens en de bijbehorende sluis op de kaart en bespreken we de consequenties voor de scheepvaart op de Dommel en Dieze tussen Sint-Michiëlsgestel en 's-Hertogenbosch.

Overzicht van de in historische bronnen vermelde watermolens bij Herlaar

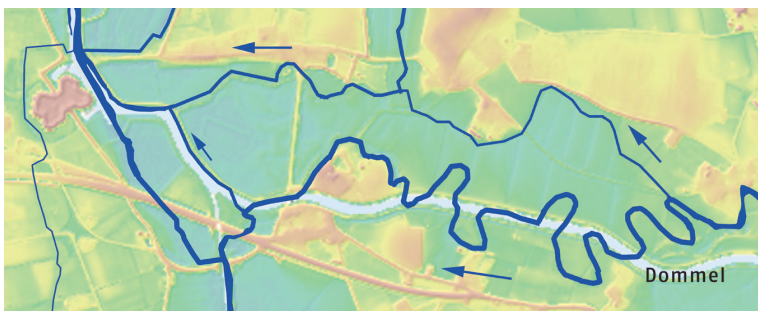
In een beschrijving van het leengoed Nieuw Herlaar uit 1340 spreekt de heer van Herlaar over “onser molenere van onser molen van Herlaer”.¹⁰⁸ In 1340 wordt bij Nieuw-Herlaar een volmolen vermeld, maar er staat niet bij vermeld dat die volmolen van de heer van Herlaar was.¹⁰⁹ Vermoedelijk wel, omdat er geen aanwijzingen zijn dat iemand anders bij Nieuw-Herlaar ooit een watermolen in bezit heeft gehad. Bovendien verpachtte de heer van Herlaar in de vijftiende eeuw de visserij op het Volmeer.¹¹⁰ Het Volmeer was van hem. Het Volmeer lag stroomopwaarts op de Essche Stroom (ook wel het Halsche Water genoemd) aan de grens met Boxtel (afbeelding 43). Aan de westkant van het Volmeer stroomde de Keilooop en het Volmeer was het enige

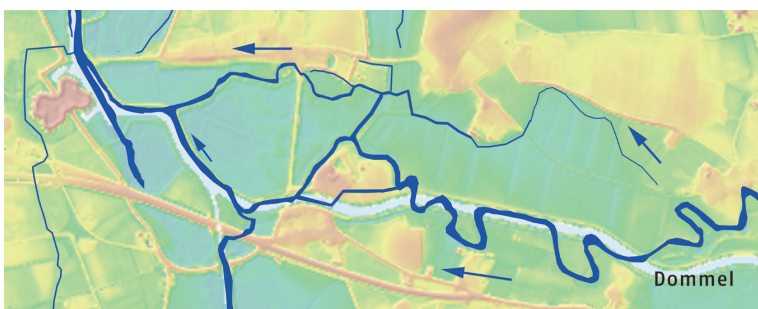
▲ 40. Een rivierarm ten westen van Nieuw Herlaar als grens van de heerlijkheid Vught op een kaart uit 1754.¹⁰⁷

gebied ten westen van de Dommel dat onder de heerlijkheid Sint-Michiëlsgestel hoorde. Net als in het Bossche Broek en bij Nieuw Herlaar het geval was, zal de Dieze ook hier de grens gevormd hebben tussen de heerlijkheden Vught en Herlaar (Sint-Michiëlsgestel). Dat betekent dat de Keilooop de oorspronkelijke rivierarm geweest zal zijn. Werd hier een omleidingskanaal aangelegd vanwege een volmolen? Hoe het ook zij, als de heer van Herlaar in 1340 een volmolen bezat, dan moet die voor 1417 zijn verdwenen, omdat in de rekeningen van de rentmeester van Herlaar tussen 1417 en 1560 nooit reparaties aan een volmolen worden vermeld.¹¹¹

In de rekening van de rentmeester van Herlaar van 1417-1418 staat dat de “corenmolen ende runmolen” worden verpacht aan Hein en Peter Moelners en de “olymolen” aan Meus den Olislager.¹¹² Een oliemolen was een slagmolen en die werkte volgens een ander principe dan de korenmolen en runmolen die met molenstenen rogge en eikenschors verwerkten tot

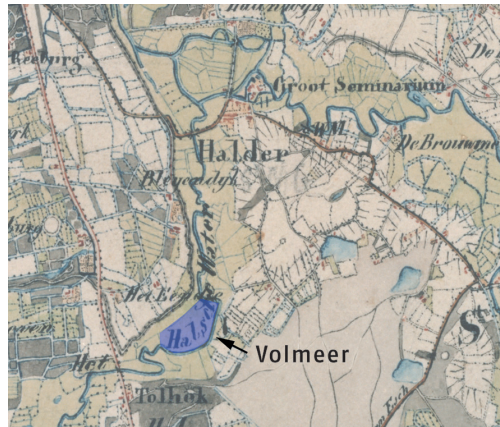

◀ 41. Reconstructie van de waterstaatkundige situatie ten westen van Ruimel omstreeks het jaar 1150 geprojecteerd op de hoogtekaart van Nederland, Martien van Asseldonk.

◀ 42. Situatie bij Nieuw-Herlaar in het midden van de zeventiende eeuw, Martien van Asseldonk.

► 43. De ligging van het Volmeer op de topografische kaart van 1838-1857, Martien van Asseldonk.

respectievelijk meel en run. Run is een looistof die werd gebuikt in de leerindustrie. In de rekening van 1474-1475 worden vier watermolens verpacht. In plaats van één korenmolen is nu sprake van de grote en kleine korenmolens, naast de runmolens en oliemolens.¹¹³ In de rekening van 1560-1561 wordt voor het eerst een volmolen genoemd.¹¹⁴ In de rekening daarvoor uit 1553-1554 wordt de volmolen nog niet genoemd.¹¹⁵ Rekeningen uit de tussenliggende periode ontbreken. We kunnen de bouw van de volmolen niet nauwkeuriger dateren dan tussen 1553 en 1560. In een volmolen werden geweven wollen stoffen verwerkt tot vilt, door er langdurig op te slaan. Net als oliemolens waren volmolens slagmolens. Met het in gebruik nemen van de volmolen werd de oliemolen buiten werking gesteld.¹¹⁶ In 1570-1571 werd een nieuwe volmolen gebouwd in plaats van de oude oliemolen.¹¹⁷ Bij een taxatie van de watermolens bij Nieuw Herlaar in 1605 worden genoemd de: “drije watermolens ald[aer], als namenlic de runmoelen met een rath, corenmolen ende volmoelen ijder respectie met twee raderen”.¹¹⁸ In de rekening van 1641-1643 staat dat de vrouwe van Herlaar verpacht heeft “de corenmuclens, volmuclens ende rundmolen”

▼ 44. De situatie anno 2022 bij Nieuw-Herlaar en Haanwijk, Google Earth.

staande bij Nieuw Herlaar. Er staat “volmuclens” in het meervoud, mogelijk vanwege de twee raderen. In 1655 worden zowel de oliemolens als de volmolens genoemd.¹¹⁹ In de rekening van 1673-1674 worden kosten vermeld vanwege de “hooghen volmoelen”.¹²⁰ Waarschijnlijk was er toen ook een ‘lage volmolen’ en hadden beide volmolens één waterrad. Dat is de laatste door ons gevonden vermelding van de volmolen.

De rekeningen van 1673 en 1674 vermelden doorbraken van de sluis van de watermolens.¹²¹ Dat gebeurde opnieuw in 1705 waarna de sluis pas in 1712 weer werd gerepareerd.¹²² De molens waren ondertussen in verval geraakt en de bronnen schrijven dat in 1712 “een nieuwe watermolen is gelegd”.¹²³ In 1726 spoelde de sluis weer weg.¹²⁴ Op 7 oktober 1731 gebeurde dat na zware regenval nog een keer. Om het water op te stuwen werd toen een dam door de sluisloop gelegd, wat betekende dat al het water door de watermolen moest. Dat kon de molen niet aan. De molenaar probeerde de stroming door de watermolen te beheersen, maar hij slaagde daar onvoldoende in. In het winterseizoen sneuvelden de waterraderen. In 1732 vroeg de vrouwe van Herlaar toestemming om de Raad van State om de weggespoelde sluis van de watermolen te vervangen door een overslag. Dat was een brede ondiepe geul waar het water door stroomde als het boven de pegel steeg (zie hoofdstuk 12). Dat werd geweigerd, omdat in dat geval “de vaertuijgen nergens doortogt soudan kunnen vinden”. Van herbouw van de watermolens kwam hierna niets meer.¹²⁵ Toen op 25 februari 1733 de restanten van de afgebroken watermolens openbaar werden verkocht betrof het de restanten van “den runmolen”, “den olijmolen”, “den hoogen coornmolen” en “den leegen coornmolen”.¹²⁶ De hoge en lage korenmolens worden in de stukken betreffende de verkoop ook “den rog-molen” en “den boeckwijf molen” genoemd.¹²⁷

Hoeveel molengebouwen stonden er bij Nieuw-Herlaar?

Het aantal molens en molenraderen varieerde door de eeuwen heen en daarbij is het de vraag of die molens al dan niet allemaal op hetzelfde punt waren gebouwd. Men kan dan denken aan één molengebouw aan weerszijden van de rivier. Hoe moeten we bijvoorbeeld de vermelding van twee watermolens in 1496 interpreteren?²¹²⁸ Waren dat twee molenraderen in één gebouw of twee molengebouwen op verschillende locaties? Als er twee molengebouwen waren dan moeten die op parallelle waterlopen hebben gestaan, omdat een watermolen een verval van het water van een halve tot één meter nodig had en bij Nieuw Herlaar kon men hoogstens eenmaal een dergelijk verval creëren. Er zijn enkele tekeningen uit de zeventiende

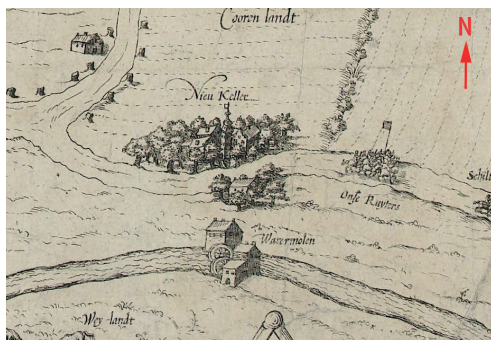
eeuw bewaard gebleven waarop de watermolens van Herlaar zijn afgebeeld. Op afbeeldingen 45 en 46 staat een “watermolen” bij Nieuw Herlaar getekend en vermeld. Op afbeelding 47 zijn twee molengebouwen getekend. Dergelijke kaarten zijn niet altijd betrouwbaar wat details betreft, zodat we op basis van deze tekeningen niet kunnen zeggen of er een of meerdere watermolens stonden bij Nieuw-Herlaar.

De rekeningen van de rentmeester van Herlaar geven interessante aanwijzingen over het aantal molengebouwen. In 1560-1561 waren er weinig inkomsten van de runmolens, omdat er soms te weinig water was. De volmolen had veel water nodig en bovendien waren er weinig klanten voor de runmolen geweest.¹³² In tabel 1 vergelijken we de inkomsten uit de molens in 1553-1554 met die in 1560-1561 (afgerond op hele guldens).¹³³ Behalve de inkomsten van de runmolen was ook de opbrengst van de korenmolens flink gedaald na het in bedrijf nemen van de volmolen. Vanuit een economisch perspectief lijkt het in bedrijf brengen van een volmolen met een vette opbrengst een goede zet. Maar die winst lijkt (althans in 1560-1561) te niet gedaan te zijn doordat de watertoevoer door de volmolen kennelijk ten koste ging van de capaciteit van de andere molens. Dat is het best te begrijpen als de volmolen op een andere parallelle waterloop stond dan de korenmolens en de runmolens.

De vijf raderen die in 1605 worden vermeld lijken ook wel wat veel te zijn voor één molengebouw. Er zijn nog andere aanwijzingen die op twee molengebouwen op twee verschillende locaties wijzen. Uit de rekening van 1432-1433 blijkt dat de koren- en runmolen enerzijds en de oliemolen anderzijds afzonderlijk van elkaar konden worden stilgezet.¹³⁴ In de rekening van 1457-1458 wordt het doorbreken van “den dijck aen dolymoilen” vermeld. In de ordonnantie uit 1546 waarin de hoogte van de waterstanden wordt voorgeschreven worden genoemd: de “corenmolen tot Herlaer” en de “slagmolen daer ter siden liggende”. De “slagmolen” was de oliemolen. De “corenmolen” verwijst hier denkkelijk naar het molengebouw met de twee korenmolens en de runmolen. In de rekening van de rentmeester van Herlaar van 1570-1571 staat dat er een planken afscheiding werd aangebracht tussen de runmolen en de korenmolens, omdat het stof van de runmolen het meel van het koren bedierf.¹³⁵ In 1655 brengen de schepenen van Sint-Michielsgestel een bezoek aan de toen in slechte staat verkerenden watermolens van Nieuw-Herlaar. In hun visitatierapport beschrijven ze de toestand van het molenhuis van de korenmolens (meervoud, dus twee raderen), het molenhuis van de runmolen (enkelvoud), “de huijsinge van den olimeulen op de raeders ende wercken gesoncken, soo dat de olimeulen niet

Molen	1553-1554	1560-1561
Korenmolens	731	414
Runmolen	138	21
Oliemolen	17	0
Volmolen	0	392

meer gemalen en can”, en “de huijsinge van den volmolens” (meervoud). Uit het een en ander mogen we afleiden dat in 1655 de korenmolen en runmolen tegenover elkaar aan een rivierarm stonden, en de oliemolen en volmolen ieder aan een kant van een andere rivierarm.¹³⁶ Als we alle bronnen overzien mogen we veilig aannemen dat er eertijds bij Nieuw-Herlaar op twee plaatsen molens stonden. Welke molens stonden op welke waterloop?

Tabel 1. De opbrengst van de watermolens van Herlaar in 1553-1554 en 1560-1561 afgerond op guldens.

◀ 45. Fragment van een kaart uit 1603 van het beleg van 's-Hertogenbosch door prins Maurits met daarop een watermolen bij “Nieu Keller” (Nieuw Herlaar). De maker van deze kaart is niet bekend. Het noorden is boven.¹²⁹

◀ 46. Fragment van een kaart uit 1629 van het beleg van 's-Hertogenbosch door prins Frederik Hendrik in datzelfde jaar met daarop een watermolen bij Nieuw-Herlaar. De maker van deze kaart is niet bekend. Het noorden is links.¹³⁰

◀ 47. Fragment van een kaart uit 1609 van de belegering van 's-Hertogenbosch door Prins Maurits in 1603. Het Noorden is rechts. Op de kaart staat bij Nieuw Herlaar op twee verschillende waterlopen een watermolen getekend.¹³¹

Waar de watermolens bij Nieuw-Herlaar stonden

▲ 48. Kasteel Nieuw-Herlaar anno 2021. Zicht vanaf het zuiden. Het water op de voorgrond is de huidige Dommel, Martien van Asseldonk.

▼ 49. Plaats van de molens van Herlaar. De precieze locaties zijn niet bekend. De olie en/of volmolen kan ook iets verder naar het zuiden gestaan hebben en de run- en korenmolens wat verder naar het oosten, Martien van Asseldonk.

Er is een interessante getuigenis uit 1562. Men verklaarde in dat jaar dat men vanaf het huis van wijlen Joost den Molder (op Halder) zowel te voet als met paard en wagen over een brug en zo verder naast het huis van de Van Deventers (Nieuw-Herlaar) naar de oliemolen ging.¹³⁷ In 1760 lag enkele tientallen meters ten oosten van brug 1 op afbeelding 49 een brugje “*alleenlyk dienende om in het somer seizoen 't vee daer over te drijven, dog voor karren en reytuygen inpassabel*”. Bij hoogwater werd de beplanking verwijderd. In datzelfde jaar 1760 werd door Onno Tamminga, eigenaar van Haanwijk, 35 meter stroomafwaarts van deze koebrug een stevige houten brug gebouwd. Dat is brug 1.¹³⁸ Die brug bestond in 1562 nog niet en het koebrugje dat tot rond 1760 ten oosten van brug 1 lag kon men niet met paard en wagen passeren. Waarschijnlijk bedoelde men daarom in 1562 brug 2, wat goed

aansluit met de mededeling dat men zich vervolgens “*benevens den huylze vanden Deventers*” naar de oliemolen begaf.

Ook werd in 1562 verklaard dat de inwoners van Haanwijk en Ruimel (komende vanuit het noorden) altijd over een voetpad over de ‘*balk*’ naar de oliemolen gingen en zo verder naar de korenmolens. Men wist niet goed of die van Haanwijk en Ruimel ook ter paard over de balk gingen en dan verder door de beemden het openbare voetpad volgden naar de oliemolen.¹³⁹ De balk was een oversteekplaats over de Dommel bij Haanwijk (zie hierna). Uit deze verklaringen kunnen we afleiden dat de oliemolen op de Dommelarm ten noorden van Nieuw-Herlaar stond.

In 1340 wordt de Molenstroom bij Nieuw Herlaar vermeld.¹⁴⁰ Spierings plaatst de Molenstroom ten zuiden van Nieuw-Herlaar.¹⁴¹ Dat krijgt geen ondersteuning van historische bronnen. Du Tour verklaart in een stuk uit 1742 dat een tak van de Dommel door de gracht van kasteel Nieuw-Herlaar stroomt, een brug (nr. 2) passeert en dan in de Molenstroom uitkomt (zie afbeelding 49). En ook: “*Ick en geloof niet dat iman soo dwaes sal sijn van te souteneeren [= volhouden] dat de Moolenloop de revier den Domel is*”.¹⁴² In het verzoek van Tamminga uit 1760 staat dat de door hem te bouwen brug bij Halder is “*beginnende beneden de soo genaamde Meulenstroom van voors[chreven] land den Bruel en aen de overseyden eindigende en uytkomende aen den gemeene weg van Nieuw Herlaer voers[chreven]*”.¹⁴³ Uit deze bronvermeldingen volgt dat de Molenstroom de waterloop was waarop de oliemolen stond. Na 1553-1560 stond daar enige tijd de volmolen. Voor zover is te overzien, exploiteerde de heer van Herlaar ofwel een olieslagmolen, ofwel een volslagmolen, maar nooit (of heel zelden) allebei tegelijk. De korenmolen en de runmolen moeten

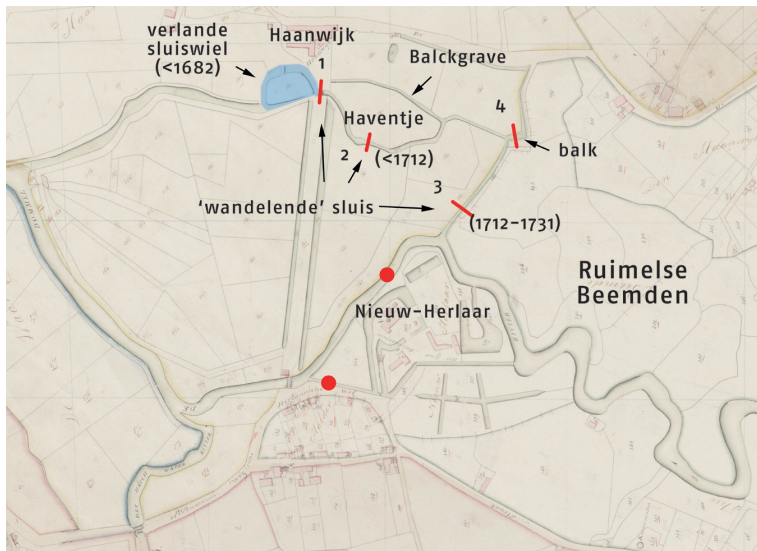

▲ 50. Kasteel Nieuw-Herlaar op een fragment van een kaart van het landgoed Haanwijk uit 1769.¹⁴⁴ Het noorden is links. De parkachtige aanleg van het terrein van kasteel Nieuw-Herlaar dateert grotendeels pas uit de achttiende eeuw. Het eind-veertiende-eeuwse kasteel lag oorspronkelijk achter de nog bestaande traptoren die in de vijftiende eeuw gebouwd is. Aan de voorkant van deze toren lagen een plein en een versterkt poortgebouw met ophaalbrug.

op een andere waterloop gestaan hebben, omdat men, zoals gezegd, geen twee watermolens direct na elkaar op dezelfde rivier kon exploiteren. De enige mogelijkheid is de gracht ten zuiden van Nieuw-Herlaar.

De sluis van de watermolens van Nieuw Herlaar

De volgende vraag is waar de sluis, die het water voor de watermolens opstuwde, zich bevond. Vanuit waterhuishoudkundig perspectief moet die aanvankelijk op de Dommelarm direct ten zuiden van Haanwijk hebben gestaan, tussen Rodenburg in het oosten en de rivier die aanvankelijk Dieze heette in het westen. Later, toen de noordelijke Dommelarm verlandde en alleen nog het plaatselijke water afvoerde, kon de sluis ook op de gegraven waterloop tussen Nieuw-Herlaar en Rodenburg worden gezet. Alleen vanaf die plaatsen kon men het water voor de watermolens op beide waterlopen opstuwen (zie afbeelding 56). Om het water op te kunnen stuwen zal toen ook de beek door het Dooibroek zijn afgedamd. Die vraag waar de sluis precies stond, is niet gemakkelijk te beantwoorden, omdat de sluis “*versceijde maalen is verleght*”, aldus Du Tour in 1742. Het gaat dan om minstens twee verplaatsingen en drie verschillen-

de locaties en mogelijk waren het er meer. Enkele locaties zijn op kaarten en op basis van geschreven bronnen nog aanwijsbaar.

In 1731 bezichtigden de drossaard en schepenen van Sint-Michiëlsgestel een “*seeker aangewasse eijlandt in de sluijswiel alhier tot Nieu Herlair*”. Dat eiland plaatsen we bij locatie 1 op afbeelding 51. Het eiland werd 55 treden lang en 27 treden breed bevonden en was met bomen beplant. Het eiland was met 5 tot 6 meter water gescheiden van een tweede aanwas, die aan grond van Jan Adriaan Ruijsch grensde. De twee grondaanwassen waren met een nieuw gemaakte dam en voetpad met elkaar verbonden.¹⁴⁵ Het eiland ligt er nog steeds en we telden 57 stappen lang en 31 stappen breed. Dat komt aardig in de buurt en het bevestigt dat we hier de verlande sluiswiel gevonden hebben.

Er is nog een oudere vermelding van dit eiland. In 1682 kocht Maarten Christiaan Sweerts, eigenaar van Haanwijk, een eiland dat rondom in de Dommel lag en ongeveer één lopense groot was. Dat is ongeveer even groot als het eiland dat in 1731 wordt beschreven. Sweerts liet palen zetten tussen zijn huis (Haanwijk) en het aangekochte eiland, “*aen d' ander zijde daar de swaarste ponten door*

▲ 51. Mogelijke locaties van de ‘wandelende’ sluis van de watermolens van Herlaar, Martien van Asseldonk.

▼ 52. De verlande sluiswiel in 2022, Martien van Asseldonk.

► 53. Een sluiswiel van de sluis van de watermolen van Herlaar op de hoogtekarta van Nederland, Martien van Asseldonk.

kosten". Het ging dus om een eiland op de Dommel waarlangs gevaren werd en ook dat wijst naar het eiland bij Haanwijk. De rentmeester van Herlaar liet die palen verwijderen, omdat men in een openbare rivier geen palen mocht plaatsen. Du Tour verklaarde in 1742 dat het duifhuis van Haanwijk toen op dit eiland stond.¹⁴⁶ De twee waterlopen ten westen van locatie 1 op afbeelding 51 ontstonden op natuurlijke wijze door sedimentatie in dit voormalige sluiswiel. De aanwassen waren het gevolg van het verplaatsen van de sluis van locatie 1 naar een andere plek. Daardoor stroomde het water bij 1 door een breder en dieper dal (de sluiswiel), met als gevolg een tragere stroomsnelheid, waardoor sedimentatie optrad. De sluis bij locatie 1 werd dus vóór 1682 naar een andere plek verplaatst. De grote afmetingen van het sluiswiel op locatie 1 wijzen erop dat de sluis daar eeuwenlang heeft gestaan.

Dat de sluis zich ook enige tijd op locatie 2 bevond, mag worden afgeleid uit de hoogtekarta van Nederland, zie afbeelding 53. Dit sluiswiel ligt nog steeds in het landschap. Du Tour verklaarde in 1742 met betrekking tot de plaats van de sluis: *"daer d'eerste heeft gelegen, en nu de Balck genaemt, in de reghte (= ware) Dommel, soo als de ouevers daar die gelooopen heeft nog aen wijsen"*. Dit zal betrekking hebben op locatie 2, omdat daar de sluiswiel ook nu nog aanwijsbaar is. De opbouw van de getuigenis van Du Tour is: *"waar de eerste heeft gelegen waar de sluis het laatst heeft gelegen"*. Daarmee bedoelt hij kennelijk

de hem bekende twee laatste locaties van de sluis en dat zou dan betekenen dat de sluis tot 1712 op locatie 2 stond.

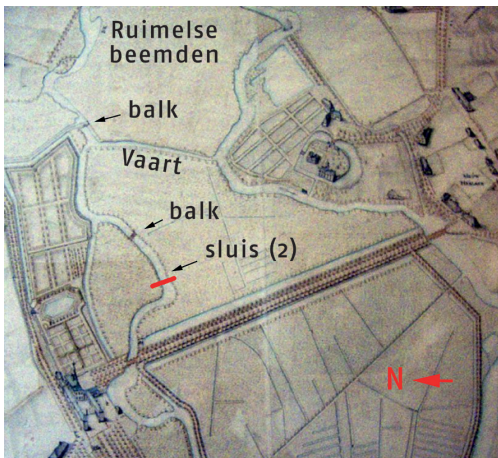
De plaats op de gegraven waterloop waar de sluis het laatste lag (nr. 3 op afbeelding 51), is af te leiden uit de verklaring van Du Tour uit 1742: *"daar de sluis laast geleegeen heeft en nu weg gespoelt, een weijnig laagere verdeelt sig nu den Dommel in twee, d'eene deel loopt langs den ondergetekende sijn huijs (Haanwijk) en altyt vaarbaar gebleeven"*. Dat wijst op een plaats op de gegraven waterloop. Die sluis heeft daar slechts van 1712 tot 1731 gelegen en die korte periode zal wel de reden zijn dat er op kaarten geen sporen te zien zijn van een voormalig sluiswiel. De bronnen geven de indruk dat de sluis herhaaldelijk doorbrak of wegspoelde en dat men er nogal eens de voorkeur aan gaf om na zo'n calamiteit de sluis op een andere plaats te herbouwen. Daar kunnen zowel technische als economische redenen achter zitten. Het is daarom mogelijk dat de sluis ook nog op andere plaatsen bij Haanwijk heeft gelegen.

Een andere aanwijzing is de naam *'balck'*. In een getuigenis uit 1562 is sprake van een *'balck'* bij Haanwijk, waarover de inwoners van Ruimel en Haanwijk naar de oliemolen gingen. Of men ook per paard over de balck ging wist men niet zeker.¹⁴⁷ Een *'balk'* of *'balkbrug'* was een smal bruggetje om een water over te steken. De oudste vorm is waarschijnlijk een enkele boomstam of balk. Later ontstonden er variaties, zoals het gebruiken van twee balken of boomstammen met dwars daarover andere balken of planken. Later werden ook bruggen gebouwd, waarover men zelfs met paard en wagen kon gaan.¹⁴⁸ We vonden een vermelding uit 1713 van zo'n balkbrug bij Cox tussen Erp en Gemert: *"dat op Cox inde reviere hooger waerth eenen balck tot dienst van een vonder leght"*.¹⁴⁹ Mogelijk was de balk bij Haanwijk het bruggetje dat op een kaart uit 1769 ten oosten van sluis 2 staat afgebeeld (zie afbeelding 55).

In de Meierij treffen we het woord *'balck'* ook aan in een andere betekenis. In de bewaard geble-

► 54. De sluiswiel op locatie 2, Martien van Asseldonk.

▲ 55. De mogelijke plaats van de balk vermeld in 1562 en de balk uit het cijnsboek van Herlaar op een uitsnede van de kaart van luitenant Becker uit 1769. Het noorden is links.¹⁵⁰

ven schouwverbalen van de watermolens tussen 1681 en 1800 wordt vaak vermeld dat de waterborden die men op de sluis kon plaatsen of de deuren van de sluis aan de balk waren gehangen, zodat het water niet te hoog werd opgestuwd.¹⁵¹ ‘Balk’ verwijst hier naar het staketsel boven op een sluis, waarover men te voet de rivier kon oversteken.¹⁵² ‘Balck’ kan dus ook naar een sluis verwijzen en in 1562 kan men ook de sluis op locatie 2 bedoeld hebben. In het cijnsboek van de heer van Herlaar wordt een perceel gelegen op de Haanwijkse Berg “aan den Balk”, grenzend aan de Dommel genoemd.¹⁵³ De Haanwijkse Berg lag bij Rodenburg en met de Dommel is de noordelijke rivierarm bedoeld.¹⁵⁴ Ook staat in dit cijnsboek een perceel vermeld dat met een zijde aan de Ruimelse Beemden grenst en met een einde “aan den Balk”.¹⁵⁵ De Ruimelse Beemden liggen direct ten oosten van de gegraven waterloop tussen Nieuw-Herlaar en Rodenburg. De hier genoemde Balk identificeren we met een brugje over de Dommel bij Rodenburg (nr. 4 op afbeelding 51 en afbeelding 55). Als hier ooit een sluis heeft gelegen voor het opstuwen van het water voor de watermolens, dan was dat voor de aanleg van de gegraven waterloop tussen Nieuw-Herlaar en Rodenburg. Immers, nadat het water door de gegraven waterloop kon stromen was een sluis op locatie 4 voor dat doel nutteloos. Het is aannemelijker dat balk hier de betekenis heeft van balkbrugje en niet naar een sluis verwijst. Dit brugje gaf toegang tot de Ruimelse Beemden.

De betekenis van de watermolens bij Nieuw Herlaar voor de scheepvaart

Op afbeelding 57 geven we een reconstructie van de situatie rond 1400. Als we kijken naar de

▲ 56. Voorbeeld van een eenvoudige balkbrug gemaakt van bamboe. De afbeelding maakt duidelijk dat de meest eenvoudige balkbruggen van minstens één handleuning moeten zijn voorzien geweest. De foto werd op 13 augustus 2022 gemaakt in Comilla, Bangladesh, door Martien van Asseldonk.

stuwende werking van de sluis en de watermolens dan moeten de oliemolen, de sluis en de gegraven waterloop tegelijk zijn aangelegd. De gracht ten zuiden van Nieuw Herlaar met daarop de run- en korenmolens kunnen tegelijk of eventueel wat later zijn aangelegd, maar in ieder geval ook voor 1417, omdat in dat jaar de run- en korenmolen al worden vermeld.¹⁵⁶ Een ander mogelijk scenario is dat vóór de waterloop tussen Nieuw-Herlaar en Rodenburg werd gegraven er een sluis op de gracht ten zuiden van Nieuw-Herlaar lag.

Merk op dat minstens vanaf de veertiende eeuw zowel op de waterloop ten noorden van Nieuw-Herlaar als op de gracht ten zuiden ervan een watermolengebouw stond. Dat betekent dat deze route volledig was geblokkeerd voor de scheepvaart. Die moest door de noordelijke Dommelarm die later verlandde, dan wel door de zuidelijke arm en de gegraven waterloop tussen Nieuw-Herlaar en Rodenburg. Du Tour verklaarde in 1742: “deene deel [van de Dommel] loopt langs den ondergetekende sijn

▼ 57. Situatie bij Nieuw-Herlaar omstreeks 1400, Martien van Asseldonk.

huijs [Haanwijk] en altyt vaarbaar gebleeven. Alle ponten, plaiten, scepen en schuijten hebben altyt deese vaart gebruik en nog dagelijx als het waeter hoog is." Al in 1394-1397 is er sprake van vier wagens hout, te leveren 'in Haanwijk bij het water aldaar'.¹⁵⁷ En dat brengt ons naar het haventje van Haanwijk.

Het haventje van Haanwijk

In 1618 werd voor schepenen van Sint-Michiëlsgestel verklaard dat een "zekere ledige plaetse gelegen aenden Balck op Haenwyck teynde erffenisse der erffgenamen Marcelis van Casteren tot opten Balckgrave toe" werd gebruikt als publieke laad- en losplaats. De getuigen verklaarden dat zij daar op de kant van het water hooi, mest, strooisel, rijshout en dergelijke gelost en geladen hebben. Zij vervoerden die producten met pleiten en schuiten op en neer tussen Haanwijk en 's-Hertogenbosch.¹⁵⁸ In een getuigenis uit 1562 is sprake van een 'balck' bij Haanwijk, waarover de inwoners van Ruimel en Haanwijk naar de oliemolen gingen.¹⁵⁹ Daarbij was een laad- en losplaats, ofwel haventje. Bij dat haventje was een gracht gegraven, de 'Balckgrave' (zie afbeelding 51). Op oude kaarten is te zien dat deze gracht aan de westkant niet aansloot op de Dommel (afbeelding 55 en 58). Dat kon ook niet, omdat dan de opstuwende werking van een sluis op de Dommel ten zuiden van het haventje ongedaan zou worden gemaakt. Ook maakt dit haventje duidelijk waarom Adriaan Pauw, die molenaar was op de watermolen van Herlaar, in 1728 verklaarde dat hij tussen 1701 en 1705 de sluis van de watermolen van Herlaar maar een keer heeft geopend om een schuit door te laten.¹⁶⁰ De pleiten die uit de richting van Boxtel kwamen, konden hun vracht eventueel bij Haanwijk lossen, waarna schippers van Haanwijk voor het verdere transport naar 's-Hertogenbosch zorgden. In dat geval hoefden de

schippers de sluis van de watermolen van Herlaar, die pas in 1712 naar een plek op de gegraven waterloop verhuisde, niet noodzakelijk te passeren.

Wellicht mogen we de intichting van het haventje in verband brengen met de verplaatsing van de sluis van de watermolens van Nieuw-Herlaar naar locatie 2 op afbeelding 51. Zoals gezegd, is in 1394-1397 sprake van het leveren van vier wagens hout bij het water in Haanwijk. Dit hout zal wel over water naar 's-Hertogenbosch vervoerd zijn. Vermoedelijk stond de sluis toen nog op locatie 1 en werd het hout afgeleverd bij of iets ten westen van die locatie.

Tegenwoordig heet de voormalige haven in de volksmond 'het Stronteland', omdat hier schuiten met beer aanlegden om Bossche stadsbeer te lossen. Op de aangrenzende tuin van huize Haanwijk is een aantal stenen pijpenkoppen gevonden met het merkteken van de Bossche pijpenmaker Leonardus Eras. Deze had tussen 1810 en 1850 een pijpenfabriek. In het jaar van oprichting kreeg Leonardus toestemming om het Bossche stadswapen op zijn pijpen te zetten.¹⁶¹ Een aantal gebroken Bossche pijpen belandde in een beerput en meeliftend met de Bossche stront vonden sommige pijpenkoppen een rustplaats in de tuin van Haanwijk. In de eerste helft van de negentiende eeuw was het Stronteland kennelijk incidenteel als losplaats in gebruik voor schuiten met Bossche beer. Al in 1767 schreef de rentmeester van Herlaar aan zijn heer dat hij een schuit met vaarbomen had gekocht om straatmest uit 's-Hertogenbosch naar Herlaar te laten varen om te gebruiken als bemesting voor de hooilanden.¹⁶²

Du Tour klaagde in 1742 dat vanwege het afbreken van de watermolens bij Nieuw-Herlaar de noordelijke tak van de Dommel bij Haanwijk meer en meer verlandde en dat er alleen bij hoogwater

▼ 58. De haven en de Balckgrave op een uitsnede van een militaire kaart uit 1848.¹⁶³

▲ 59. Een pijpenkop met het Bossche stadswapen uit de pijpenfabriek van Leonardus Eras. Deze pijpenkop werd gevonden in de tuin van huize Haanwijk, Martien van Asseldonk.

nog over gevaren werd. Het is daarom aannemelijk dat na het verdwijnen van de watermolens van Herlaar in 1731 de scheepvaart tussen Boxtel en 's-Hertogenbosch steeds minder langs Haanwijk ging en in toenemende mate gebruik maakte van de zuidelijke Dommeltak bij Nieuw-Herlaar.

De Molengraaf

Nu we de ontwikkeling van de waterstaatkundige situatie rond Nieuw-Herlaar beter zijn gaan begrijpen, kunnen we een bijdrage leveren aan de discussie over waar de zogenoemde Molengraaf lag. In 1232 droeg Boudewijn van Vught onder andere zijn eigengoed (goed dat niet als leen- of cijnsgoed afhankelijk was van een andere heer) gelegen tussen de Molengraaf en de Maas op aan de hertog van Brabant, om het vervolgens als leengoed terug te ontvangen.¹⁶⁴ Aarts betoogt dat de vermelding van deze Molengraaf betrekking zou kunnen hebben op een gegraven verbinding bij Nieuw-Herlaar, meer specifiek de waterloop net ten zuiden van Haanwijk.¹⁶⁵ Smulders houdt immers de mogelijkheid open dat dit een gegraven waterloop was.¹⁶⁶ Dorenbosch en Leenders daarentegen identificeren de Molengraaf met het Smalwater in Boxtel (zie hoofdstuk 9, afbeeldingen 2 en 3).¹⁶⁷ Omdat de Molengraaf bij Boxtel in 1426 en 1429 nog wordt genoemd en nooit in Sint-Michielsgestel of Herlaar, is de interpretatie van Aarts minder waarschijnlijk.¹⁶⁸ Los nog van

geografische en andere overwegingen.¹⁶⁹ De in dit hoofdstuk beschreven reconstructie van de waterstaatkundige ontwikkelingen rond Nieuw-Herlaar ondersteunt de opvatting van Dorenbosch en Leenders. Naar het zich laat aanzien is de rivierarm bij Haanwijk op natuurlijke wijze ontstaan en niet gegraven. Hij lijkt niet recht genoeg om gegraven te zijn en voor de watermolens van de heer van Herlaar leverde het geen voordeel op om hier een waterloop te graven. Als daar geen natuurlijke waterloop gelegen had, had men immers eenvoudig bij Haanwijk een sluis op de beek door het Dooibroek kunnen zetten om de waterstand te reguleren. Dat zou minder moeite hebben gekost.

Samenvatting

In dit hoofdstuk bespreken we de ontwikkeling van de waterstaatkundige situatie tussen

▲ 60. Tegenwoordig lopen er schapen op het terrein van de voormalige haven, Martien van Asseldonk.

▼ 61. Zijaanzicht van huize Haanwijk, Martien van Asseldonk.

► 62. Het binnenplein van het bijgebouw van huize Haanwijk doet nu dienst als theehuis, Martien van Asseldonk

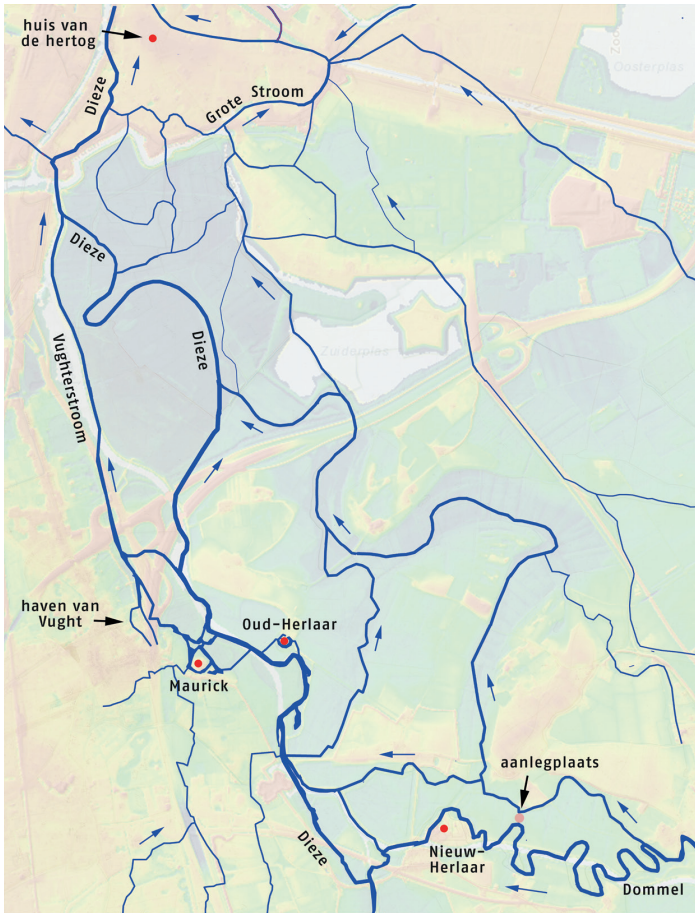

► 63. Het bijgebouw van huize Haanwijk, Martien van Asseldonk.

Sint-Michiëlsgestel en 's-Hertogenbosch vanaf het midden van de twaalfde eeuw tot in de negentiende eeuw. Op afbeeldingen 64 en 65 geven we een synthese van de situatie aan het begin en aan het einde van de door ons onderzochte periode. Tegenwoordig vloeien de Dommel en de Aa bij 's-Hertogenbosch samen, om vervolgens als de Dieze naar de Maas te stromen. Maar in 1185 was de situatie nog heel anders. Toen heette de hele rivier die vanaf Reusel via Diessen, Oisterwijk, Esch, Vught en het latere Bossche Broek naar de

Maas stroomde de Dieze. De Dommel vloeide bij Nieuw-Herlaar uit in de Dieze en de Aa (of een tak van de Aa) en voegde zich pas in de buurt van Orthen bij de Dieze. De huidige Dommel tussen Vught en 's-Hertogenbosch heette rond 1185 de Vughterstroom. Op diverse locaties tussen Ruimel en Vught splitsten zich kleinere waterstromen af van de Dommel en de Dieze. Deze waterlopen en beken voegden zich verder stroomafwaarts na nog wat splitsingen en samenvloeiingen weer bij de Dieze.

▲ 64. Reconstructie van de situatie rond 1185 van de waterstaatkundige situatie ten zuiden van de latere stad 's-Hertogenbosch op de hedendaagse hoogtekaart, Martien van Asseldonk. Niet alle waterlopen op deze kaart zijn in de tekst behandeld. De reconstructie van de waterlopen tussen de latere Pettelaarse Vaartgraaf en Dungense Vaartgraaf is gebaseerd op afbeelding 26, afbeelding 28, de kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel uit 1769 en de kadasterkaart van 1832 en hiervoor geldt enig voorbehoud. De ligging van de haven van Vught is gebaseerd op Huijbers (2010), pp. 225-227. Leenders (2022), pp. 44-46 twijfelt niet aan een haven in Vught in de vroege elfde eeuw, maar wel aan de reconstructie van de ligging van de haven door Huijbers.¹⁷⁰

▲ 65. De waterstaatkundige situatie ten zuiden van de latere stad 's-Hertogenbosch in 1832 in blauw op de hedendaagse hoogtekaart en topografische kaart, Martien van Asseldonk.

De Pettelaarse Vaartgraaf ontstond door het uitgraven en verbreden van een bestaande waterloop. Over die Vaartgraaf werden grote hoeveelheden zand efficiënt over water vanaf Herlaar naar 's-Hertogenbosch vervoerd. Er zijn geen aanwijzingen dat men na de Middeleeuwen ook door het Dooibroek naar 's-Hertogenbosch heeft gevaren. Daar kwam in elk geval voor 1404-1405 een einde aan. Waarschijnlijk werd de beek door het Dooibroek bij Haanwijk afgedamd bij de bouw van de watermolen(s) van de heer van Herlaar bij Nieuw-Herlaar. De Pettelaarse Vaartgraaf en ook de Dungense Vaartgraaf hadden enkel plaatselijk betekenis voor transport over water door het Bossche

Broek. Het waren geen belangrijke waterwegen voor het transport over water vanuit bijvoorbeeld Boxtel naar 's-Hertogenbosch en de Maas.

De hoofdstroom van de Dieze stroomde eertijds tussen Oud-Herlaar en Maurick door en vervolgde zijn weg verder stroomafwaarts door het latere Bossche Broek. De haven van Vught lag eertijds niet aan de Dieze, maar aan de Vughterstream. Verschillende factoren kunnen hebben bijgedragen aan de verlanding van de Dieze in het latere Bossche Broek. Dat waren 1) de verbetering van de Vughterstream ten behoeve van de bereikbaarheid van de haven van Vught, 2) het verhogen van de Vughterdijk met aarde uit de Vughterstream, wat

▲ 66. Reconstructie van de territoriale jurisdicties van heren omstreeks 1185. De rode lijn geeft de grens van de Vrijdom van 's-Hertogenbosch in 1832 aan, Martien van Asseldonk.

nodig was onder andere vanwege het opstuwen van het water door Bossche watermolens en 3) minder toevoer van water vanuit het latere Dooibroek. Ten behoeve van de haven van 's-Hertogenbosch werd in rond 1200 of kort daarna in het noordelijke deel van het Bossche Broek een nieuwe verbinding gegraven tussen de Vughterstream en de stad. Het is mogelijk dat toen om dezelfde reden ook de rivier de Aa een aansluiting op de Bossche haven kreeg.

Nu kunnen we de vraag beantwoorden waarmee we dit hoofdstuk begonnen. Waarom bouwden de heren van Vught en Herlaar hun burchten aan de Dieze (oude naam) en niet aan het water dat door het Dooibroek stroomde? De beek door het Dooibroek voerde waarschijnlijk wel water toen de heren hun motteburchten aan de Dieze bouwden, maar de Dieze was een grotere rivier. De aanwezigheid van voldoende water was van groot belang bij de keuze van de plaats voor de bouw van een burcht.

Verder is van belang dat omstreeks 1150-1175 heren de grenzen van hun jurisdicties begonnen af te bakenen. De grens van de heerlijkheid Vught werd aan de hele oostkant gevormd door de Dieze. Die grens helpt ons op diverse plaatsen met het opsporen van de voormalige hoofdstroom van de

Dieze. Bovendien kunnen we nu onze analyse van de machtsverhoudingen rond 1185 in de omgeving van de latere stad 's-Hertogenbosch aanscherpen. De hertog van Brabant had kort voor 1185 een huis laten bouwen nabij een plaats waar handel gedreven werd. Hij breidde daarmee zijn invloed vanuit zijn domein Orthen verder naar het zuiden uit. Hij mengde zich daarmee in de onderhandelingen tussen heren over de grenzen van hun jurisdicties. De jurisdictie (het 'domein') van de hertog verzeelvigen we met de latere gemeente van Orthen, waarvan we de omvang kunnen reconstrueren aan de hand van de percelen die in 1832 in het kadaster op naam van de gemeente Orthen werden gezet.¹⁷¹ Pas na de stichting en consolidatie van de nieuwe stad 's-Hertogenbosch breidde de invloed van de hertog zich uit ten zuiden van zijn domein Orthen.¹⁷² Misschien was de jurisdictie over de plaats waar de hertog een huis bouwde (rode stip op afbeelding 66) rond 1180 nog niet voor iedereen duidelijk. De grens van de heerlijkheid Vught was wel duidelijk. Zoals gezegd werd die gevormd door de Dieze. Die grens kwam nabij 's-Hertogenbosch pas enkele decennia later in het gedrang. In dat proces werd de heerlijkheid Vught door de hertog van Brabant overgenomen. Mogelijk had de heer van Herlaar omstreeks 1185 sterke claims op de plek nabij het huis van de hertog, misschien was de jurisdictie over de plaats waar de hertog een huis bouwde (rode stip op afbeelding 66) rond 1180 nog niet voor iedereen duidelijk. De bronnen wijzen erop dat het conflict tussen de hertog en de heer van Herlaar hevig is geweest. De heer van Herlaar koos voor een ramkoers en ging een leenband aan met de bisschop van Luik om diens bescherming te krijgen. De bisschop van Luik was in die periode een grote vijand van de hertog van Brabant. Het mocht niet baten. Omstreeks 1210 kwam het tot een akkoord tussen de hertog van Brabant en de heer van Herlaar. De hertog erkende de rechten van de heer van Herlaar op de heerlijkheid Sint-Michiëlsgestel (Herlaar). De heer van Herlaar stond in ruil daarvoor het noordelijke deel van zijn heerlijkheid af aan de hertog van Brabant, ten behoeve van de *lebensraum* van de nieuwe stad.¹⁷³

Ook de tol van Vught verdient onze aandacht. Rond het jaar 1000 schonk Ansfried, bisschop van Utrecht (995-1010), aan het door hem gestichte klooster Hohorst bij Amersfoort, de helft van de tol en munt van Vught, het 'foreest' in Ruimel en een kwart van een woud in Udenhout of misschien in Vught.¹⁷⁴ Huijbers vermoedt dat de heer van Vught en de heer van Herlaar in de twaalfde eeuw ieder de helft van een riviertol bij hun burchten bezaten en dat deze tollens bijdroegen aan de macht en rijkdom van de geslachten Van Herlaar en Van Vught.¹⁷⁵ Maar konden in die tijd schuiten de beek

door het latere Dooibroek of de beek ten westen van het latere Haanwijk niet gebruiken als slui-proute om deze riviertol te ontlopen?

De haven van Vught had in de elfde en twaalfde eeuw betekenis als overslagplaats. Daarbij moeten we denken aan transport van goederen met boten vanaf de grote rivieren, met name de Maas, terwijl vanuit het achterland goederen, behalve over water, ook over land aangevoerd zullen zijn. Ook lag Vught aan een belangrijke landroute komende van Antwerpen. Dat vervoer over land plaatst een vraagteken bij de hypothese van Huijbers dat de heer van Vught en de heer van Herlaar in de twaalfde eeuw ieder de helft van de riviertol bezaten. Meer waarschijnlijk had de tol van Vught te maken met de haven van Vught en was het een markttoel die werd betaald voor verhandelde goederen. In dat geval was een eventuele slui-proute door bijvoorbeeld het Dooibroek van geen betekenis voor de tol. In de dertiende eeuw verplaatste het zwaartepunt van de handel zich van Vught naar 's-Hertogenbosch.¹⁷⁶ In dit hoofdstuk wordt een grondige revisie beschreven van de waterstaatkundige situatie in de nieuwe stad 's-Hertogenbosch in de decennia rond 1200. Het ziet er naar uit dat omstreeks 1185 de Dieze, die toen nog ten westen van het huis van de hertog van Brabant stroomde, de belangrijkste rivier was voor de aan- en afvoer van goederen. Om de latere haven van 's-Hertogenbosch van voldoende water te voorzien en om de haven vanaf de Dieze gemakkelijker bereikbaar te maken, werd deze rivier gedeeltelijk omgeleid. Waarschijnlijk werd toen ook het water van de Aa naar de Bossche haven geleid.

Tussen Ruimel en de Dieze stroomde rond het jaar 1150 twee Dommelarmen, waarvan de zuidelijke arm het meeste water voerde. Op het punt waar de zuidelijke en noordelijke Dommelarmen elkaar het dichtst naderden bevond zich een aanlegplaats voor schuiten, Burghamer genoemd. De heer van Herlaar bouwde watermolens en een sluis bij Nieuw-Herlaar. Ook liet deze heer bij Nieuw-Herlaar een verbinding graven tussen de noordelijke en zuidelijke arm van de Dommel, tussen Nieuw-Herlaar en Rodenburg. Om het water voor de watermolens op te kunnen stuwen was het nodig om de beek door het latere Dooibroek af te dammen. Door deze waterstaatkundige ingrepen verlandde de noordelijke loop van de Dommel tussen Ruimel en Haanwijk. De pleiten die van Boxtel richting 's-Hertogenbosch voeren, passeerden in de zestiende en zeventiende eeuw de zuidelijke Dommelarm, de gegraven waterloop tussen beide Dommelarmen en legden aan bij een laad- en losplaats bij Haanwijk. Daar namen schippers van Haanwijk een deel van het transport over.

Nadat in 1731 de watermolens bij Nieuw-Herlaar verdwenen begon de Dommelarm bij Haanwijk te verzanden en werd er in toenemende mate over de Dommel bij Nieuw-Herlaar gevaren. De verlande sluiswiel bij Haanwijk, het aangrenzende voormalige haventje en een restant van de noordelijke Dommelloop met daarin een sluiswiel zijn nog als relictten in het landschap aanwezig en verdienen erkenning als historisch landschapsensemble. Deze relictten zijn, net als huize Haanwijk, sinds 1984 in bezit van Stichting Brabants Landschap. Door een informatiebord zou het Brabants Landschap de bezoekers kunnen informeren over van de historie van deze structuren.

In deze samenvatting hebben we ons laten verleiden om nieuwe inzichten zonder veel terughoudendheid als feiten te presenteren. Dat geeft de lezers die daar behoefte aan hebben houvast. Toch is het niet aan wetenschappers om waarheden te verkondigen. Op zijn minst is het goed als zij de grenzen van hun kennis aangeven. Het is veeleer hun taak om vraagtekens te zetten en verder dan 'kennis en inzichten op dit moment' kunnen zij niet gaan. We benadrukken dat we onze visies geven met enige bescheidenheid en deze trachten te plaatsen in een langdurig proces van gestaag voortschrijdende inzichten. De gegevens over de Middeleeuwen zijn nu eenmaal schaars en vaak blijkt later dat zaken toch weer net iets anders verliepen dan we dachten. We pleiten voor fysisch-geografisch onderzoek om het door ons geschetste scenario verder te onderzoeken en te toetsen. Daarmee kan de situatie ook over een langer tijdvak bestudeerd worden. Aan de hand van de door ons gebruikte historische bronnen, foto's en kaarten was het immers niet mogelijk om iets zinnigs te zeggen over de periode voor rond 1150. Er is nog genoeg te onderzoeken.

▲ 67. Het voormalige haventje, een restant van de noordelijke Dommelloop en twee sluiswielen zijn nog als relictten in het landschap aanwezig, Martien van Asseldonk en Google Earth.¹⁷⁷

Noten

- 1 Ik ben veel dank verschuldigd aan Hein Elemans, die een concept van dit artikel las, mijn worsteling met het ontrafelen van de situatie bij Nieuw-Herlaar met belangstelling volgde en waardevolle vragen stelde. Hein legde ook het verband tussen de “*Balk*” bij Nieuw Herlaar en de balken waaraan de waterborden van de sluizen werden gehangen en wees me op het toponiem Burghamer. Ook werd zijn website: <https://brabantse.waternamen.nl> geraadpleegd. Hein en Bas Aarts dachten mee na over de Wijngaardsberg. Ronald van Genabeek wees me op literatuur over de linie rondom 's-Hertogenbosch in 1629. Jef van Veldhoven en Piet van Dijk stuurden foto's van de kaart van Haanwijk, waarvoor dank. Jef stuurde ook informatie over de Patersberg en Turfvaart in Sint-Michielsgestel. Pieter van der Aa wees me tijdens een genoeglijk gesprek in het theehuis van Haanwijk op de satellietfoto's en bezorgde me later ook de bodemkaart van het Bossche Broek en bracht daarmee tweemaal het onderzoek een belangrijke stap verder. Walter Schoenmakers verstrekke informatie over de locaties waar in het Dooibroek veen onder het oppervlak is aangetroffen, waarvoor dank. Ook wil ik Karel Leenders bedanken voor meedenken over de Patersberg, de Turfvaart, de Vughterstream en het georefereren van de kaart uit 1603 (zie afbeelding 28 en 29). Het lezen van een concept van dit hoofdstuk inspireerde Karel Leenders om zelf ook nog eens goed naar de waterstaatkundige situatie in het Bossche Broek te kijken. Bepaalde aspecten worden in Leenders' studie wat verder uitgewerkt, zoals de dwarsprofielen van bestaande beken en de loop van de rivier de Aa. Ook verschilt Leenders' interpretatie hier en daar wat van de mijne, zonder dat duidelijk is welke visie de voorkeur verdient. Na mijn uitvoerig commentaar op Leenders' eerste concept en wat extra literatuurverwijzingen, werkte Leenders zijn concept verder uit. Dat leidde onder andere tot een kritische beschouwing van een artikel van Antoinette Huijbers waarin zij haar opvatting over de haven van Vught uiteenzet. De visie van Leenders over de haven van Vught leidde tot een aanvulling op het onderschrift bij afbeelding 64 in dit hoofdstuk. Verder werd geen gebruik gemaakt van zijn studie. Al met al is de samenwerking met Karel Leenders een fraai voorbeeld van constructieve samenwerking tussen historici. Voor de studie van Leenders, zie: Leenders (2022).
- 2 Smulders, 1948, p. 4.
- 3 Hoogma en Stekete, 1996, p. 74.
- 4 Van Genabeek, 2019a, p. 111.
- 5 Hoogma en Stekete, 1996, pp. 16-31.
- 6 Van Genabeek, 2019a, pp. 107-118; Van Asseldonk, 2021, pp. 191-199.
- 7 Van Genabeek, 2019b, pp. 119-132; Hoogma en Stekete, 1996, p. 44.
- 8 Hoogma en Stekete, 1996, pp. 79-81.
- 9 Van den Heuvel, 2021, pp. 29-30, schrijft dat in 1519, 1534 en 1544 het netwerk van waterlopen in de stad werd uitgebreid. Hoogma en Stekete, 1996, p. 29, maken duidelijk dat het gaat om het uitbaggeren van al bestaande waterlopen.
- 10 Hoogma en Stekete, 1996, p. 37, pp. 65-66.
- 11 Hoogma en Stekete, 1996, p. 37, pp. 66-71, p. 126.
- 12 Van den Heuvel, 2021, pp. 194-196.
- 13 BHIC, Toegang 5059, dorpsbestuur Vught, inv. nr. 31, fol. 28-31 d.d. 1498 juni 21.
- 14 BHIC, Toegang 5059, dorpsbestuur Vught, inv. nr. 2244; voor de datering van dit stuk, zie: Van Asseldonk, 2021, 177.
- 15 RAT, Toegang 845, dorpsbestuur Oisterwijk, inv. nr. 2 d.d. 1555 december 20, bevestiging door koning Philips II van Spanje van een confirmatie van Keizer Karel V van 27 maart 1545 van onder andere het privilege van 14 maart 1355; Smulders, 1948, p. 3.
- 16 Posthumus, 1915, art. 15; Smulders, 1948, p. 3.
- 17 Camps, 1979, pp. 13-15, nr. 9 d.d. [726 oktober 21-727 mei 13]: *Ansbaldus clericus mihi condonabat vel tradebat villam que vocatur Diosna in pago Texandrio super fluvio Dugena*.
- 18 BHIC, Toegang 343, Collectie kaarten en tekeningen, inv. nr. 2047, kaart van Oud-Herlaar d.d. 1736; idem, Toegang 5129, Collectie kaarten en tekeningen van het Streekarchief Langs Aa en Dommel, inv. nr. 3F44, kaart van de heerlijkheid Vught en Cromvoirt door J. H. A. Camp d.d. 1754; WBA, ARRK, inv. nr. 2693, kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel door Jan F. de Weijer d.d. 1769.
- 19 Leenders, afbeelding gestuurd per e-mail op 5 juli 2021.
- 20 Verhagen, 2012, pp. 63-64, p. 76.
- 21 BHIC, Toegang 5059, dorpsbestuur Vught, inv. nr. 50b d.d. 1367 september 10.
- 22 Voor een andere interpretatie, zie: Aarts, 2018, 14 noot 31.
- 23 www.topotijdreis.nl
- 24 <https://www.satellietdataportaal.nl>
- 25 Met dank aan Pieter van der Aa.
- 26 Baaijens, Van der Molen en Geensen, 2007, p. 54.
- 27 Kaart van de Aa met watermolens getekend door Marcus van Gerwen. Universiteit van Tilburg, Brabant Collectie, Topografische Historische Atlas / Hertogdom Brabant / Oost / 's-Hertogenbosch XVII b (1.1-1.2), d.d. circa 1623: “*Oyck sullen alen de dorpen van pelant lanx de Aa ende mede dinter, heeswyck ende berlicum grootelycx verbeterd worden [in] henre beepden, weyen ende broecken lanx de reviere vanden Aa gelegen, door middele datmen inden [maeenden] mert ende aprill soo veel meerder maeswater can doen vuyte mase inde vaerts ende Aa loopen, ende by opstijghen de vetticheyt vanden maeswater doen sincken opde selve beempden, weyen ende broecken, ende die sullen beeter werden ende ander aert crygen ende costelyck vordende grass ende alsoo vier dobbel by verbeeteren ende nyet meer behoeven gemest te worden*”.
- 27 Verhagen, 2012, p. 48.
- 28 Verhagen, 2012, p. 77.
- 29 Baaijens, Van der Molen en Geensen, 2007, p. 7.
- 30 Schouwenberg, 2006.
- 31 Baaijens en Van der Molen, 2004, p. 20.
- 32 Baaijens, Van der Molen en Geensen, 2007, p. 12; Van Genabeek, 20191, p. 112.
- 33 Nationaal Archief 's-Gravenhage, Toegang 4 OSPV, Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, inv. nr. H45, kaart van de omgeving van 's-Hertogenbosch, uitgegeven in 1741 en vervaardigd in 1739-1740 op last van de Raad van State, 3 bladen. D.W.C. en W.T.C Hattinga maakten er in respectievelijk 1748 en 1749 kopieën van.
- 34 Topografische kaart: J.W. van Aalst, www.open.topo.nl.
- 35 Baaijens, Van der Molen en Geensen, 2007, pp. 5-7.
- 36 Candel *et al.*, 2018.
- 37 Van Asseldonk, 2016, pp. 60-61, geeft twee voorbeelden van hoe in Veghel meanders van de Aa vermoedelijk in de achttiende of vroege negentiende eeuw door perceelsgrenzen heenbraken.
- 38 Enklaar, 1941, pp. 41-44, nr. 20, d.d. 2 juni 1374.
- 39 Van Asseldonk, 2021, pp. 137-138.
- 40 Het gezag van een gerechtsheer en zijn

- jurisdicte kende verschillende elementen. De belangrijkste daarvan waren de rechtspraak over de onderhorigen van de gerechtsheer en de onroerende goederen gelegen binnen de grenzen van de heerlijkheid. Een ander attribuut was het gezag over de gemeenschappelijke gronden. Bij Esch vormde een rivier de grens van de heerlijkheid Vught. De inwoners van Esch, die gemeenschappelijke gronden gelegen binnen de grenzen van de heerlijkheid Vught gebruikten en onder de jurisdictie van de heer van Vught ressorteerden, woonden desalniettemin grotendeels buiten de grenzen van de heerlijkheid Vught. Zie: Van Asseldonk, 2021, pp. 209-215.
- 41 Er zijn aanwijzingen dat het gebied ten noorden van de verlande rivierarm tot ongeveer 1200-1210 onder de heerlijkheid Sint-Michielsgestel (Herlaar) hoorde. Zie: Van Asseldonk, 2021, pp. 209-225.
- 42 Enklaar, 1941, pp. 41-44, nr. 20, d.d. 2 juni 1374: *“uytgescheyden zoe wes lant dat leghet tusshen den Vuchterendijcke ende den Maet ende denselven Vuchterendijcke ende den Stroom aldernaest lopende, zal blijven liggen altoes tot behoeffe ende gehelthenissen des voirs(creven) Vuchterendijcx”*.
- 43 Van Halder, 2010, p. 182, nr. 63.
- 44 Suggestie van Karel Leenders per e-mail op 9 juni 2022.
- 45 Koninklijke Bibliotheek Brussel, inv. nr. A-1588875, p. 39.
- 46 Baaijens, Van der Molen en Geensen, 2007, p. 6.
- 47 Hoogma en Steketee, 1996, pp. 24-36.
- 48 BHIC, Toegang 5059, dorpsbestuur Vught, inv. nr. 31, fol. 28-31 d.d. 1498 juni 21: het Karthuizerklooster te Vught krijgt visrechten *“inden Dommele off Diese”* vanaf de visrechten van de hoofdstad tot aan die van de heer van Herlaar.
- 49 Hoogma en Steketee, 1996, pp. 29-30, p. 34
- 50 Philippa *et al.*, 2003-2009, ‘vaart’ en ‘gracht’.
- 51 Verhagen, 2012, p. 48.
- 52 Verhagen, 2012, p. 48; Van de Meerendonk, 1964, p. 61; Schuttelaars, 2021; Toirkens, 2021.
- 53 BHIC, Toegang 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 81, fol. 110-111; Heesters en Rademaker, 1994, p. 146.
- 54 Verhagen, 2012, pp. 48-49.
- 55 BHIC, Toegang 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, Toegang 5121, inv. nr. 62, fol. 70-70v d.d. 1718 juli 30.
- 56 BHIC, Toegang 360, Schaduwarchieven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1438-1439: *“Ander ontfanck in gelde vander visscherien verhuert”, “gerit boden vander meren int herlair gelegen”*.
- 57 www.rijksmuseum.nl, Rijksstudio. Beleg van Den Bosch door Maurits. Uitgegeven door Jean-Baptiste Vrints, situatie d.d. 18 augustus 1603. De maker van deze afbeelding is niet bekend.
- 58 Koninklijke Bibliotheek Brussel, inv. nr. A-1588875, p. 39.
- 59 BHIC, Toegang 5059, dorpsbestuur Vught, inv. nr. 50b d.d. 1367 september 10.
- 60 Het is mogelijk dat Kooijdijk en een deel van de Acht-Mergense Dijk gedeeltelijk zijn ontstaan door het graven van de gracht. Het zand kan toen gebuikt zijn voor een kade. Later werden die kades opgehoogd. Zie: WBA, ARRK, inv. nr. 2815 d.d. 13 juli 1767: in 1767 was de Acht-Mergense Dijk opgehoogd. Dit gebeurde geregeld, omdat men te maken had met een verslechterende waterafvoer, omdat de Bossche Zomerdijk steeds werd opgehoogd.
- 61 WBA, ARRK, inv. nr. 2682.
- 62 Van Doornmalen, 2017, pp. 149-150.
- 63 Spierings, 1979, p. 13: Gerard van Horne geeft aan de inwoners van 's-Hertogenbosch het recht 'erde' te halen in 'onsen landen van Herlaer'. Gerard van der Aa en Jan Dirksen zullen de Bosschenaren wijzen waar zand gehaald mag worden; SADB, Rubriek 01.01.02.02, inv. nr. 6, d.d. 2 maart 1323.
- 64 Voor dit hoofdstuk zijn fotokopieën van de rekeningen van de rentmeester van Herlaar geraadpleegd die zich bevinden in: BHIC, Toegang 360, Schaduwarchieven, inv. nr. 313. De originele rekeningen bevinden zich: ARA Brussel, Toegang I 571, familiearchief van Merode-Westerloo, rekening van de rentmeester van Herlaar. Hier rekening d.d. 1451-1452: *“Vander stadt van shertogenbosch xiic pleyten sants, mer want myn joncker saliger gedenckenissen der voirs stadt vercoft heeft, gelyck hij selve besegelt heeft xiic pleyten sants tot hoeren scoensten binnen x jaren te halen, welke xiic pleyten nu te vollen gehaelt sijn.”* *“Noch vander selver stadt voirs dat hennen mijns heren amptman hoir vercoft heeft van iim pleyten sants”*. Zie ook: Spierings, 1979, p. 13.
- 65 BHIC, Toegang 360, Schaduwarchieven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1457-1458: *“Heyn Claes soen van III pleijten sants”, “vanden susteren van Orten X pleyten sants”*; idem, rekening d.d. 1474-1475: *“van den susteren van Orten van dat by Jans van der Aa tyden vercoft was xx pleyten sants”*; idem, rekening d.d. 1495-1496: *“Herman Coppens heeft vercoft XXIII pleijten sands”*.
- 66 Spierings, 1979, pp. 13-14; BHIC, Toegang 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 45, d.d. 1595 oktober 10.
- 67 BHIC, Toegang 360, Schaduwarchieven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1451-1452: *“des maendags na halff vasten waren tot Herlair opten dijc geboden om aldair te deiken xxxvi personen, ende des dijsdaegs dair naer volgende oick xxxvi personen om te diken”, “in die weke voir palmen te weten des dijnsdagen waren opten selven voirs dijc geboden te diken xlv personen ende des woensdagen dair na xxxiii personen, ende des donderdagen xvi personen”, “in die weke voir Sunte Jansdage baptist waren noch opten selven voirs dijc geboden te diken xlvii personen ende in die selve weke xliiii personen om dat die voirs dijk mits groten wateren ende overvuldigen vloeyden die binnen den voirs tiden vanden diken geweest hadden waell iii reysen tot vuell plaetsen gestoert was dat mens noch riden noch gaen en mocht”*.
- 68 BHIC, Toegang 360, Schaduwarchieven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1457-1458: *“item het is overdragen bij mijns heren rentmeester van Perweys bij den gemeynnen poirteren der stadt van shertogenbosch ende bij den ondersaten mijns heren voirscreven dat alle die gene die beemde hebben liggen onder den broeck van myns heren beemden ende onder 't dode broeck dat men sal graven enen gemeynnen waterganck dair men alle die voirscreven beemde bij waterlaten sall ende van dien waterganck te geven so sal elck man enen hoet geven na quantiteijten synre beemde onder den voirscreven broeck liggende. Item het is te weten dat om desen waterganck te graven syn gegraven hondert ende xxviii roeden dair elc roede af coste te graven ii aude bodden ende lxiii roeden dair elck roede lxiii aff coste i wilhelmus tuyn, van welke waterganck te graven minen here na quantiteyten synre beemde behoirt alleen te geven die helft van den voirscreven gravegelde te weten hondert xxviii aude bodde ende xxxi ½ wilhelmus tuyn”*.
- 69 Hoogma en Steketee, 1996, pp. 40-41.
- 70 BHIC, Toegang 360, Schaduwarchieven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1457-1458: *“van den dijk voir den huysse tot Herlair gelegen te diken en den gene dair neven liggende mitten helen lande van Herlair op te graven”*.
- 71 WBA, ARRK, inv. nr. 2849: afschrift van 5 september 1750 door substituut-griffier A. Baks te Bergen op Zoom van een vidimus van schepenen van Sint-Michielsgestel

- van 27 september 1661 van afschrift van een akte van belening door Diederik van Hoorne, heer van Herlaar, aan Willem Van der Aa, met Nieuw-Herlaar, d.d. 5 juni 1340.
- 72 SADB, Bossche Protocolen, inv. nr. 1255, fol. 265 d.d. 1485-1486: *'unum vecture cespitum dictem 'een torfyaert' in prochia de gestel prope heirl(air) in die bijwaert'*.
- 73 BHIC, Toegang nr. 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. 54, fol. 150v, d.d. 20 oktober 1671.
- 74 WBA, ARRK, inv. nr. 2659, d.d. 27 februari 1541.
- 75 Smulders, 1948, p. 4: *"De stroom van Halder langs Maurik naar Den Bosch lopende, is nl. niet de Dommel, maar de Diezel! Want de eigenlijke Dommel stroomde van St. Michiels Gestel door de Ruimelse Beemden en sloeg dan rechtsom naar het noorden, ten oosten van Haanwijk, liep vervolgens met een grote bocht ten noorden van de Patersberg (waar men bij hoog water die oude Dommel nog goed kan zien!) en vervolgde zijn weg dwars door de huidige Gewaendijk, om dan door de tegenwoordige Pettelaarse Vaartgraaf, uit te komen bij de Grote Hekel. De scheepvaart naar Boxtel ging door die Vaartgraaf"*. De door Smulders genoemde 'Gewaendijk' is een verschrijving of verkeerde lezing voor 'Geuzendijk'.
- 76 Heesters en Rademaker, 1994, p. 146.
- 77 BHIC, Toegang 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 81, fol. 110-111.
- 78 WBA, ARRK, inv. nr. 2693, kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel door Jan F. de Weijer d.d. 1769.
- 79 Feddes *et al.*, 2014, leggen geen verband tussen de linies uit 1629 en de dijken van de Dungense en Oude Sint-Michielsgestelse Polder, van de Pleinse Polder en de Geuzendijk. Zie ook hoofdstuk 12.
- 80 Nationaal Archief, Toegang 4 OSPV, Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, d.d. 1848.
- 81 www.rijksmuseum.nl, Rijksstudio, maker onbekend, d.d. 1652.
- 82 1) www.rijksmuseum.nl, Rijksstudio. Beleg van Den Bosch door Maurits. Uitgegeven door Jean-Baptiste Vrints, situatie d.d. 18 augustus 1603. Zie afbeelding 21. De maker van deze afbeelding is niet bekend. 2) www.rijksmuseum.nl, Rijksstudio, inv. nr. RP-P-OB-80.655, kaart van 's-Hertogenbosch en het omliggende land met de posities van het Staatse leger onder Maurits, d.d. 1603 getekend door Bartholomeus Smalleveld, uitgegeven door Herman Allertsz. Koster; 3) Guistiniano, 1609, 72-73; Erfgoed 's-Hertogenbosch, kaart nr. 2559 en 4) met dank aan Karel Leenders: Nationaal Archief 's-Gravenhage, Toegang 4.OPV, situatieplan van vestingen behorend tot het Archief van Oorlog/Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, 1624-1927, inv. nr. H259, handgetekende ingekleurde kaart van het geïnundeerd terrein ten westen en zuiden van 's-Hertogenbosch, zoals het was tijdens of direct na de belegering door Maurits, d.d. november 1603, inv. nr. H259. De maker is niet met zekerheid bekend. Vermoed wordt dat het een kopie is van een autograaf van de bekende geleerde Simon Stevin. Zie hierover: Westra, 1993.
- 83 De bewering van Marilou Nillesen (2018) dat de hoeve Patersberg al in de vijftiende eeuw wordt vermeld, konden we niet verifiëren. De oudste vermelding van de hoeve Patersberg die we vonden, dateert van 4 december 1700, toen de Raad van State *"eene aangeleijde Hoeve Lands, gelegen onde de Heerlijkheid Michiels Gestel ter plaatse genaamt Patersberg"* met nog drie morgen hooiland in erfpacht gaf aan Johan, baron van Leefdaal, heer van Deurne (BHIC, Toegang 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 218, fol. 214-214v). De naam 'Hoeve Patersberg', de nabijheid tot 's-Hertogenbosch en het feit dat deze hoeve in 1700 in handen was van het land, doen vermoeden dat deze hoeve eertijds in bezit was van een of ander Bosch' mannenklooster en in 1648 door het land werd geconfisqueerd. Over welk klooster het gaat is nog onduidelijk. Een tweede spoor leidt naar de Zusters van Orthen. Dit klooster kocht op 9 april 1460 het goed Te Pettelaar (SADB, Bossche Protocolen, inv. nr. 1230, fol. 305v). Dit goed lag in Sint-Michielsgestel en was waarschijnlijk tot 1648 in handen van deze zusters. (BHIC, Toegang 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 48, fol. 35-36v, d.d. 25 juli 1653). Schutjes (1872), 76-77, schrijft over Pettelaar onder andere: *"In dit gehucht heeft zich in de XV eeuw eene afdeling van de zusters van Orthen neergezet, vermits de prins-bisschop van Luik, Ludovicus de Bourbon, in 1462 toelaat, dat de zusters van Orthen en Vught op hun goed (in area dicta) opten Pettelaar binnen de parochie Gestel een kapel bouwen en deze laten consacreran; andere voorregten verleent de kerkvoogd nog aan deze kapel. Ten bewijze van het vroeger bestaan des*
- kloosters vindt men in de transportbrieven dezer kloostergoederen nog vermeld de hoeve Patersberg en Maria-weide"*. Als het klopt wat Schutjes schrijft, dan zou de Patersberg van de zusters (van het Gemene Leven) van Orthen geweest zijn, maar dat is niet te rijmen met de naam Patersberg, die suggereert dat de hoeve van paters was en niet van zusters. Voorbehoud is daarom op zijn plaats. Op kaarten vanaf de achttiende eeuw staat op Pettelaar minstens één andere hoeve aangegeven ongeveer 500 meter ten noordoosten van de Patersberg. Een derde spoor leidt naar de fraters van het Gemene Leven. Van der Aa (1846), 140, schrijft over Pettelaar: *"Er stond hier vroeger eene hoeve van het fraterhuis te 's-Hertogenbosch."* Na een suggestie voor de lokatie van die hoeve afgewezen te hebben, vervolgt hij: *"andere willen de plaats, waar de hoeve gestaan heeft, bij de onder dit ge(hucht) behoovende boerderij de Patersberg zoeken"*. Uit de hiervoor genoemde akte uit 1653 mag afgeleid worden dat de fraters tot 1648 gegoed waren op Pettelaar en dat grond die zij in bezit hadden in de buurt lag van grond van de zusters van Orthen. Of zij de hoeve Patersberg in bezit hadden is onzeker, want ook fraters zijn geen paters.
- 84 Zie hierover: Van Asseldonk (2021), pp. 183-184.
- 85 SADB, Bossche Protocolen, inv. nr. 1183, d.d. 1404-1405, fol. 183v. Zie ook: idem, inv. nr. 1186, d.d. 1408-1409, fol. 199v; idem, inv. nr. 1192, d.d. 1420-1421, fol. 61-61v; BHIC, Toegang 278, Archief van huis Haanwijk, inv. nr. 100: akte van overdracht van een veld gelegen *"in Doodebroeck"* d.d. 5 mei 1534; WBA, ARRK, inv. nr. 2801, Cijnsboek Herlaar d.d. 1750, scan 8, fol. 46v; scan 22, fol. 173v; scan 34, fol. 2v; scan 38, fol. 91; scan 68, fol. 92; scan 71, fol. 88v; scan 71-72, fol. 93; scan 76, fol. 45v; scan 79, fol. 99-100; scan 88, fol. 27v; scan 89, fol. 88v en fol. 102. Toorians, 2021, p. 7, verwijzend naar: Van Hengstum, 2003, p. 8, schrijft ten onrechte dat deze naam al rond 1400 voorkomt in een cijnsboek van de Heer van Herlaar.
- 86 Beijers en Van Bussel, 1996; p. 75; Van Doorn, 1971, p. 115.
- 87 <https://www.satellietdataportaal.nl>
- 88 Met dank aan Walter Schoenmakers.
- 89 WBA, ARRK, inv. nr. 2693, kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel door Jan F. de Weijer d.d. 1769.

- 90 www.rijksmuseum.nl, Rijksstudio.
- 91 BHIC, Toegang 9, ARRGD, inv. nr. 22, document 49, d.d. 24 januari 1742.
- 92 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1474-1475.
- 93 Van Asseldonk, 2021, p. 170.
- 94 De “kaarte van Kasteel Haanwyk en toebehoorende boerehoeven en landeryen gecarteerd door Lt. Becker” uit 1769 is privé-bezit van de familie Bink, de voormalige eigenaar van Haanwijk. Enkele decennia geleden zijn er tijdens een expositie foto’s van gemaakt door Piet van Dijk en Jef van Veldhoven. De kaart hing toen aan de muur in een vrij smalle gang en de omstandigheden om foto’s te maken waren verre van ideaal. Deze foto’s werden mij dankzij bemiddeling van Hein Elemans toegestuurd. Bert Bink reageerde in mei 2022 bereidwillig op de vraag toegang te verlenen tot de kaart voor betere foto’s, maar helaas was de kaart toen vanwege een verbouwing opgeslagen in een container.
- 95 <https://www.satellietdataportaal.nl>.
- 96 Tebbens, 2020.
- 97 E-mail van Theo Spek aan Karel Leenders, d.d. 15 juli 2022. Mededeling van Karel Leenders.
- 98 Van Veldhoven, 2008.
- 99 WBA, ARRK, inv. nr. 2854, d.d. 27 augustus 1746.
- 100 SADB, Bossche protocollen, inv. nr. 1198, fol. 205, d.d. 1428 april 23: “*pecia prati dictum die borchhamer sita in prochia de gestel proper herlaer in pratum dictum die rumelsche-beemde*”; Van Veldhoven, 2009b.
- 101 WBA, ARRK, inv. nr. 2849: afschrift van 5 september 1750 door substituut-griffier A. Baks te Bergen op Zoom van een vidimus van schepenen van Sint-Michielsgestel van 27 september 1661 van afschrift van een akte van belening door Diederik van Horne, heer van Herlaar, aan Willem Van der Aa, met Nieuw-Herlaar, d.d. 5 juni 1340.
- 102 Beijers en Van Bussel, 1996, p. 18.
- 103 E-mail van Hein Elemans d.d. 3 juni 2022.
- 104 E-mail van Bas Aarts, d.d. 3 juni 2022.
- 105 Knippenberg, 1970, p. 37.
- 106 Nationaal Archief, Toegang 4 OSPV, Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, d.d. 1848.
- 107 BHIC, Toegang 5129, Collectie kaarten en tekeningen van het Streekarchief Langs Aa en Dommel, inv. nr. 3F44, kaart van de heerlijkheid Vught en Cromvoirt door J.H.A. Camp, d.d. 1754.
- 108 WBA, ARRK, inv. nr. 2849: afschrift van 5 september 1750 van een vidimus van 27 september 1661 van afschrift van een akte van belening met het huis en goederen van Nieuw-Herlaar, d.d. 5 juni 1340.
- 109 WBA, ARRK, inv. nr. 2849, beschrijving van leengoed Nieuw-Herlaar d.d. 5 juni 1340: “*die bogaerd en die weijen bij der volmolen gelegen*”.
- 110 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1474-1475: “*van Remken den Suyer die gepacht heeft die Volmeer*”.
- 111 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313.
- 112 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1417-1418.
- 113 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1474-1475.
- 114 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1560-1561.
- 115 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1553-1554.
- 116 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1560-1561: “*ontfanck vanden oly moelen mits dat mynen heer dese castelleyn die toegelaeten heeft ende oock nyet laeten bedienen*”. Dit bericht wordt in enkele daaropvolgende rekeningen herhaald.
- 117 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 11 augustus 1571: “*aengaende de nyewe volmolen inde plaatsse vande oude olymolen tot Herlair gestelt*”.
- 118 WBA, ARRK, inv. nr. 2681, d.d. 20 augustus 1605.
- 119 BHIC, Toegang 5121, Schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 48, d.d. 20 mei 1655.
- 120 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1673-1674.
- 121 WBA, ARRK, inv. nr. 2730 rekening d.d. 1672-1673: “*alsoo met het groot water inden winter 1673 de hoofden boven de sluijse waeren uijtgespelt ende de deijck aldaer deurbroken*”; idem, d.d. 1673-1674: “*vuijtgaeff aen deurbrake van den sluijdyck in aprilis 1674 voirgevallen*”.
- 122 BHIC, toegangsnummer 178, Archief van de Raad van State, inv. nr. 317, fol. 192-193, d.d. 4 maart 1732: “*dan in den jaer 1705 de voors(chreven) sluysen zyn weggespoelt en tot den jaere 1712 ongemeakt gebleeven. En dus de molens in die tuschen tijd onbruikbaer*”.
- 123 WBA, ARRK, inv. nr. 2808, d.d. verklaring d.d. 7 oktober 1732.
- 124 BHIC, Toegangsnummer 178, Archief van de Raad van State, inv. nr. 317, fol. 192-193, d.d. 4 maart 1732.
- 125 BHIC, Toegang 178, Raad van State, inv. nr. 317, fol. 192-193 d.d. 4 maart 1732; BHIC, Toegang 9, ARRGD, inv. nr. 28, fol. 181-181v d.d. 3 maart 1732; Spierings, 1975, pp. 18-23.
- 126 WBA, ARRK, inv. nr. 2686, “*prijsering van alle de gaande en roerende wercken van alle de watermolens tot Nieu Herlair*”.
- 127 WBA, ARRK, inv. nr. 2808, openbare verkoop van de afgebroken watermolens op 25 februari 1733, onder andere: “*het waterrad van den rogmolen*”, “*het waterrad van den boeckwijnt molen*”, “*het waterrad van den runmolen*”, “*alle het gaende en roerende werck van den olijmolen, waterrad, camradt*”.
- 128 SADB, Bossche Protocollen, inv. nr. 1239, fol. 91v: “*duorum molendarum aqua de Heerlair*”.
- 129 www.rijksmuseum.nl, Rijksstudio d.d. 1603.
- 130 Erfgoed ’s-Hertogenbosch kaart nr. 71893.
- 131 Guistiniano, 1609, 72-73; Erfgoed ’s-Hertogenbosch, kaart nr. 2559
- 132 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1560-1561: “*ontfangen vande rundtmoelen zoe daer by somtyden gheen water ove te veele en is, mits dat die volmoelen dat water vermaelt, ende oock egeen rundt te maelen en compt*”.
- 133 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1553-1554 en 1560-1561
- 134 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1432-1433: “*Marcelis den Molener gecort van stilstaen van den twee watermolenen (...) noch den selven van de stilstaen vanden olymole*”.
- 135 BHIC, Toegang 360, Schaduwarechiven, inv. nr. 313, rekening d.d. 1570-1571: “*voor drie hondert voet dennen plancken tot affheijninghe vande rundmeulen tuschen de coornmolens overmidts het stoff vande rundmeulen voirs het medel bedorff vander corenmoelens*”.
- 136 BHIC, Toegang 5121, Schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 48, d.d. 20 mei 1655.
- 137 BHIC, Toegang 5121, Schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 43, fol. nrs. 292-292v; Spierings, 1975, pp. 15-16.
- 138 WBA, ARRK, inv. nr. 2815, scan 127-129, het verzoek van Tammingna werd op 8 januari 1760 voor advies aan de drossaard en regenten van Sint-Michielsgestel overhandigd. Zie ook: Van Veldhoven,

2007. Zie ook: idem, scan 97: “*is op den 10en maart 1760 aan den Baron du Tour geaccordeert om boven den Esschen Stroom een eynde brug te mogen slaan over de Riviere de Dommel*”.
- 139 BHIC, Toegang 5121, Schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 43, fol. 292-292v; Spierings, 1975, pp. 15-16.
- 140 WBA, ARRK, inv. nr. 2849; vidimus van schepenen van Sint-Michielsgestel van 27 september 1661 van een verklaring van 5 juni 1340, beschrijving van het leengoed Nieuw-Herlaar: “*een beemt die is geheijten Die Weert, alsoo als hij gelegen is in diepen en droegen tusschen den molenstroom en Vuchter acker*”.
- 141 Spierings 1975, p. 16.
- 142 BHIC, Toegang 9, ARRGD, inv. nr. 22, document 49, d.d. 24 januari 1742.
- 143 WBA, ARRK, inv. nr. 2815, scan 127-129, het verzoek van Tammingna werd op 8 januari 1760 voor advies aan de drossaard en regenten van Sint-Michielsgestel overhandigd. Zie ook: Van Veldhoven, 2007.
- 144 De “*kaarte van Kasteel Haanwyk en toebehoerende boerehoeven en landeryen gecarteerd door Lt. Becker*” uit 1769 is privé-bezit van de familie Bink, de voormalige eigenaar van Haanwijk.
- 145 WBA, ARRK, inv. nr. 2827 d.d. 25 juni 1731.
- 146 BHIC, Toegang 9, ARRGD, inv. nr. 22, d.d. 1742.
- 147 BHIC, Toegang 5121, Schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 43, fol. nrs. 292-292v; Spierings, 1975.
- 148 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Balkbrug_\(brug\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Balkbrug_(brug))
- 149 BHIC, Toegang 9, ARRGD, inv. nr. 438, omslag 8, document 8, d.d. 5 augustus 1713.
- 150 De kaart is privébezit van de familie Bink, die tot 1984 eigenaar was van Haanwijk.
- 151 BHIC, Toegang 9, ARRGD, inv. nr. 437.
- 152 Zie hierover ook: Spierings, 1975, p. 16.
- 153 WBA, ARRK, inv. nr. 2801, cijnsboek Herlaar d.d. 1750, scan 67, fol. 115.
- 154 Van Veldhoven, 2009a.
- 155 WBA, ARRK, inv. nr. 2801, cijnsboek Herlaar d.d. 1750, scan 14, fol. 202.
- 156 Zie hierover ook: Spierings, 1975, pp. 14-16.
- 157 SADB, Bossche Protocolen, inv. nr. 1180, d.d. 1394-1397, fol. 612: “*quator plausterius lignum ... in haenwyc apud aqua ibidem*”.
- 158 BHIC, Toegang 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 46, geen fol. nrs., scans 139-140, d.d. 21 maart 1618; Spierings, 1975, p. 17.
- 159 BHIC, Toegang 5121, schepenbank Sint-Michielsgestel, inv. nr. 43, fol. nrs. 292-292v; Spierings, 1975, pp. 15-16. Zie ook: WBA, ARRK, inv. nr. 2801, cijnsboek Herlaar d.d. 1750, scan 67, fol. 115; perceel gelegen op de Haanwijkse Berg “*aan den Balk*”, grenzend aan de Dommel; idem, scan 14, fol. 202, een perceel gelegen “*aan den Balk*”, grenzend aan de Ruijmelse Beemden.
- 160 WBA, ARRK, inv. nr. 2826, nrs. 17-18.
- 161 Mededeling van Hans Schevelier, vrijwilliger bij het Brabants Landschap in de tuin van Haanwijk, op 23 mei 2022.
- 162 WBA, ARRK, inv. nr. 2815, d.d. 13 juli 1767.
- 163 Nationaal Archief, Toegang 4 OSPV, Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, d.d. 1848.
- 164 Camps, 1979, pp. 236-237, nr. 160 d.d. 1 mei 1232: “*inter Molregraue et Mosam*”.
- 165 Aarts, 2003, pp. 16-17.
- 166 Smulders, 1948, p. 4: “*Heel vroeg is er al of niet kunstmatig, een verbinding gekomen tussen Dommel en Dieze bij Nieuw Herlaer. Op dit verbindingsstuk stond de Halderse Watermolen. Later, tot in de 18e eeuw, vindt men protesten tegen het afsluiten van de oude Dommel. De watermolen immers belette de scheepvaart. Daarom schijnt men bij Haanwijk ook een sluisloop gemaakt te hebben, ter wille van de scheepvaart. Die sluisloop kan men ter plaatse ook nog zien.*” Deze beweringen mogen nu als achterhaald beschouwd worden.
- 167 Dorenbosch, 1963, pp. 261-262; Leenders, 2000, pp. 64-65.
- 168 SADB, Bossche Protocolen, inv. nr. 1196, fol. 209v d.d. 1426 september 17: huis met aangelegen grond aan het water “*die Molengrave*”; idem, inv. nr. 1198, fol. 234 d.d. 1429 mei 24: een beemd gelegen, “*ten Bruckelen aan die Molengrave*”.
- 169 Het ten noorden van kasteel Oud-Herlaar gelegen gebied hoorde bij de parochie Vught. Aarts redeneert dat de oude Dommelloop een rol speelde bij het ontstaan van deze parochiegrens. Leenders vindt de Molengraaf bij Boxtel een meer logische afbakening, omdat dan eigenbezittingen in heel Vught inbegrepen waren en niet die in Oirschot. De Boxtelse Molengraaf ligt ongeveer halverwege Vught en Oirschot. Bovendien is de Boxtelse Molengraaf lang en indrukwekkend genoeg om in 1232 regionale bekendheid te genieten, zodat iedereen wist wat er werd bedoeld.
- 170 Ondergrond: Topografische kaart: J.W. van Aalst, www.opentopo.nl.
- 171 Van Asseldonk, 2021, hoofdstuk 17. Kadasterkaarten en Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels van 's-Hertogenbosch, Sectie B, Orthen.
- 172 Van Asseldonk, 2021, hoofdstukken 15 en 16.
- 173 Van Asseldonk, 2021, hoofdstukken 17 en 18.
- 174 Camps, 1979, 42-44 nr. 27 d.d. <1006 november 18>: *in Fugthe dimidium census theolonaii census et monete et Foreste in Rumelo et quartam parte silve in Fughthovte*; idem, 44-46 nr. 28 d.d. 1028 februari 3: *dimidium theolonaii census in Fughte*; idem, 46-48 nr. 29 d.d. <1050 juni 26>: *in Fuhthe dimidium theloni atque monete, et foreste in Rumelo, et quartam parte silve in Uothenholt*; Henderikx, 1990, pp. 122-143; Broer, 2000, pp. 239-246 en 257 noot 2, beredeneert dat er geen schenkingsoorkonde uit 1006 bestaan heeft en dat het woud in Udenhout lag. Toorians, 2020, p. 48, houdt het erop dat in het *Uothenholt* ontstaan is uit *Uogthenholt*, dat bij het overschrijven de -g- is weggefallen en dat er wel een stichtingsoorkonde uit 1006 bestaan heeft.
- 175 Aarts, 2003, pp. 20-21; Huijbers, 2010, p. 208 en p. 215.
- 176 Van Asseldonk, 2021, pp. 185-187.
- 177 De buitenlinie bij Haanwijk is op de kaart gezet door Herman Voet. De kaart van zijn reconstructie is van 16 februari 2020.

Het afwisselende landschap van Kasteren

Rondom Kasteren wordt het landschap gekenmerkt door een afwisseling van vochtige beemden, drogere akkers, natte bossen, landbouwgronden, boerderijen, singels, Het Groot Duijfhuis met de duiventoren en de steeds weer kronkelende Dommel. Deze foto's zijn genomen tijdens een speciale vlucht voor dit boek door Bert Vervoort.

